Другий силует жінки

Оноре де Бальзак

Переклав Віктор Шовкун

Леонові Гозлану

в знак доброї літературної співдружності

У Парижі бали й раути складаються, як правило, з двох різних вечірок. Спочатку та, на яку збираються офіційно запрошені гості, знуджена світська публіка. Тут кожен хизується перед сусідом. Більшість молодих жінок приїздять заради когось одного. Після того як кожна переконається, що в очах обранця вона найгарніша і що цю думку поділяють і кілька інших гостей, після того як присутні обміняються незначущими фразами, на зразок таких: "Ви завтра рано збираєтеся в Крампад?", "Як чудово співала пані де Портандюер!", "Хто ота жіночка, вся в діамантах?" — або кинуть кілька дошкульних зауважень, які одним приносять скоромінущу втіху, а іншим завдають глибоких ран, гурточки гостей помалу рідшають, випадкові тут люди роз'їжджаються, свічки догорають у розетках. Тоді господиня дому затримує кількох митців, просто людей веселих, друзів дому і каже: "Залиштеся, ми повечеряємо в тісному колі". Всі переходять до маленької вітальні. Починається друга, уже справжня вечірка, де, як за давніх добрих часів, кожен дослухається до сусідових слів, де розмова стає загальною, де ти мусиш бути дотепним і брати участь у загальних веселощах. Усі відчувають полегкість, щирий сміх приходить на зміну бундючності, яка у світському товаристві часом тьмарить і найгарніші обличчя. Одне слово, вечірка стає приємною тільки тоді, коли

закінчується раут. Раут, цей огляд виставленої напоказ розкоші, цей парад пихатих самолюбств, є однією з тих англійських вигадок, які мають на меті перетворити на машину й інші нації. Англія, мабуть, прагне, щоб цілий світ нудьгував, як і вона, й не менше, ніж вона. Таким чином, у деяких домах Франції ця друга вечірка виливається в радісний протест давнього духу нашої веселої країни. Та, на жаль, мало хто протестує, і причина тут досить проста: звані вечірки тепер стали рідкістю, бо за жодного режиму не було так мало людей надійно забезпечених і з міцним становищем, як за царювання Луї-Філіппа1, коли революція відродилася в межах закону. Всі нині поспішають до якоїсь мети або ганяються за багатством. Час став дорожчий за гроші, й ніхто не може дозволити собі весело й безтурботно марнувати його, повертаючись додому над ранок і встаючи надвечір. Отож пізні вечірки в дружньому колі бувають лише в жінок багатих, які мають змогу приймати гостей завжди, коли їм заманеться. А з липня 18302 року таких жінок у Парижі можна полічити на пальцях. І все ж, попри мовчазний опір Сен-Жерменського передмістя, дві-три світські дами — серед них маркіза д'Еспар і панна де Туш — не захотіли відмовитися від свого впливу на вищий світ Парижа і не зачинили своїх салонів.

Салон панни де Туш, такий відомий у Парижі, це останній куточок, де знайшла собі притулок старовинна французька дотепність з її прихованою глибиною, з тисячею її вивертів, з її вишуканою люб'язністю. Там ви ще зможете зустріти витонченість манер, незважаючи на умовності світського тону, почути невимушені розмови попри стриманість, властиву людям аристократичного виховання, а головне — там ви знайдете багатство думок. Там ніхто не береже якусь свою ідею для драми; і ніхто, вислухавши чиюсь розповідь, не наміряється створити з неї книжку. Одне слово, там перед вами не маячить бридкий скелет жалюгідної сучасної літератури, яка чатує на здобич — влучно кинуту фразу або

цікавий сюжет. Спогад про одну з таких вечірок особливо закарбувався мені в пам'яті, і причина тому не признання знаменитого де Марсе, в яких він тоді розкрив чи не найпотаємніші куточки жіночого серця, а спричинений його розповіддю обмін думками про те, як змінилася французька жінка після фатальної Липневої революції.

На тій вечірці випадок звів докупи кількох людей, чиї незаперечні заслуги здобули їм європейську славу. Це аж ніяк не лестощі на адресу Франції — серед нас було і кілька чужоземців. Втім, перед у розмові вели люди не найзнаменитіші. Звучали винахідливі репліки, дотепні зауваження й жарти; образи, накреслені з дивовижною чіткістю, подавалися влучно й невимушено, в них не відчувалося ні штучної афектації, ні гонору. Люди світські вносили в розмову особливу вишуканість і натхнення, притаманне тільки митцям, його тонко відчували й тонко оцінювали. І десь-інде в Європі ви можете зустріти витонченість манер, привітність, доброзичливість і освіченість; але тільки в Парижі, тільки в цьому салоні та в кількох інших, про які я недавно згадав, витає той особливий дух, що об'єднує всі ці суспільні якості в приємну і примхливу єдність, струменить, я не знаю яка саме, підводна течія, що спрямовує усе це багатство думок, висловлювань, розповідей, історичних довідок у один потік. Париж — столиця вишуканого смаку, тільки йому відома наука перетворювати звичайну собі розмову на словесний поєдинок, де у влучному дотепі відбивається уся вдача людини, де кожен в одному слові виражає думку або ділиться досвідом, де всі розважаються, відпочивають і вправляються у красномовстві. Й тільки тут ви зможете обмінятись поглядами, тільки тут ви не сплутаєте мавпу з людиною, як дельфін у Лафонтеновій байці3; тут вас зрозуміють, і ви не ризикуєте, поставивши ставку золотом, виграти нікчемний мідяк. Тут, нарешті, лукава відвертість, порожня балаканина і глибокі зауваження зливаються у жваву

розмову, яка тече, кружеляє, змінює вигляд і колір з кожною фразою. Тут лунають і дошкульні випади, і стислі оповіді. Тут слухають очима, запитують поглядом і на обличчі читають відповідь. Одне слово, тут усе яскріє розумом, тут панує думка. Ніколи ще так не чарувала мене сила вдало знайденого і влучно вжитого слова, цього могутнього знаряддя актора й оповідача. І не тільки я піддався цим чарам, усі ми провели тоді пречудовий вечір. Розмова — а точніше, низка оповідей — втягла у свій бурхливий потік цікаві признання, начерки портретів, картини безумств, тобто перетворилася на легку й блискучу імпровізацію, яку годі переказати словами. Та якщо мені пощастить дати вам хай навіть приблизне уявлення про свіжість, природність і примхливе лукавство тих балачок, можливо, ви бодай почасти зрозумієте чари справжньої французької вечірки в той її момент, коли цілковита невимушеність змушує кожного забути про свої особисті інтереси, про самолюбство або, якщо хочете, про свої претензії.

Близько другої години ночі вечеря вже доходила кінця, і за столом лишилися тільки найближчі друзі, випробувані п'ятнадцятьма роками знайомства, усі — люди з витонченим смаком, добре виховані й досконало обізнані в світських хитромудрощах. За мовчазною і суворо дотримуваною угодою під час вечері кожен у цьому домі відмовляється від особистих заслуг. За столом панує рівність. Хоча тієї ночі там зібралися люди, з яких кожен мав усі підстави пишатися собою. Панна де Туш завжди просить своїх гостей не вставати з-за столу до самого від'їзду, бо вона не раз помічала, що переміна місця цілковито змінює загальний настрій. Перехід з їдальні до вітальні розвіює чари. Як вважає Стерн, думки письменника, що поголився, відрізняються від тих, які він мав до гоління. Якщо вірити Стернові, то хіба не очевидно, що в людей, які сидять за столом, настрій зовсім інший, ніж у тих, хто повернувся до вітальні. Розвіялася п'янка атмосфера, око вже

не помічає мальовничого безладдя десерту, втрачено ту лагідність духу, ту поблажливість, які опановують нас, коли ми перебуваємо в добродушному настрої, притаманному людині ситій, котра вигідно вмостилася на одному з тих м'яких стільців, що їх у наш час роблять на диво зручними. Ми вочевидь куди з більшою охотою розмовляємо за десертом у ті приємні хвилини, коли смакуємо чудові вина, коли можна поставити лікоть на стіл, а голову підперти рукою. Отоді всяк любить не тільки поговорити, а й послухати. Попоївши, людина стає уважною, але, відповідно до своєї вдачі, одні в цей час схильні до балачок, а інші — до мовчанки. Отож кожен поводить себе, як йому зручніше.

Цей короткий вступ був необхідний, щоб ви зрозуміли, в якій приємній атмосфері вислухали ми розповідь знаменитого чоловіка, нині покійного, про невинну підступність жінки, розповідь, подану з витонченою проникливістю — це вміння притаманне людям з великим життєвим досвідом і завдяки йому з видатних державців виходять чудові оповідачі, коли вони — як, скажімо, князі Талейран і Меттерніх4 — погоджуються виступити в такій ролі.

Де Марсе, призначений півроку тому міністром, уже встиг довести свої надзвичайні здібності. Хоча люди, які знали його давно, не були здивовані, що він виявив неабиякий талант і обдарування державного діяча, багатьох цікавило, чи він став політиком унаслідок вивчення цієї сфери діяльності, чи відкрив у собі такий хист несподівано під тиском якихось обставин. Ось це запитання і поставив йому — з чисто філософського погляду, звичайно,— один розумний і спостережливий чоловік, колишній журналіст, котрого де Марсе призначив префектом і котрий захоплювався своїм покровителем, не домішуючи до свого захвату жодної краплі ядучої критики, за допомогою якої в Парижі видатна людина виправдовує своє захоплення іншими видатними людьми.

— Чи були у вашому житті випадок, думка або почуття, що дали вам знати про ваше покликання? — запитав Еміль Блонде. — Адже всі ми, подібно до Ньютона, маємо своє яблуко, яке падає і вказує той грунт, де розвинуться наші здібності...

— Такий випадок був,— відповів де Марсе,— і зараз я про це розповім.

Красуні, політичні денді, митці, старі вельможі, близькі приятелі де Марсе — усі вмостилися зручніше, в тих позах, до якої кожен звик, і звернули погляди на прем'єр-міністра. Чи варто згадувати, що слуги давно повиходили з кімнати, що двері були зачинені, а портьєри запнуті? Запала глибока тиша, тільки з подвір'я долинало бурчання машталірів та цокання копит — коні рвалися у свої стайні.

— Для політичного діяча, друзі, конче необхідна одна якість,— почав міністр, граючись золотим ножем із перламутровою колодочкою.— Він завжди повинен панувати над собою і незворушно сприймати будь-який, хай навіть цілком несподіваний для нього наслідок тієї або тієї події; тобто, він повинен приховувати в собі істоту холодну й неупереджену, що як глядач присутня при всіх мінливостях його життя, спостерігає за всіма його пристрастями й почуттями і за всіх обставин підказує йому рішення, взяте з такої собі таблиці, де враховано усі можливі варіанти моральних ситуацій.

— То ви цим пояснюєте, чому великі державні діячі нині така рідкість у Франції? — зауважив старий лорд Дадлі.

— З погляду почуттів це жахливо,— вів далі міністр.— А надто коли щось подібне проявляється в чоловіка ще молодого. (Скажімо, коли Рішельє5 попередили листом про

небезпеку, яка загрожувала Кончіні6, він умисне проспав до полудня, знаючи, що о десятій ранку його благодійника вб'ють). Такий молодик — хай він навіть буде Піттом7 чи Наполеоном — явище страхітливе. Я таким страховищем став дуже рано — і завдяки жінці.

— А я думала,— сказала, всміхаючись, графиня де Монкорне,— що ми частіше псуємо політичних діячів, аніж сприяємо їхній появі.

— Страховище, про яке я згадав, тільки тому страховище, що воно здатне чинити вам опір,— заявив оповідач, іронічно вклоняючись.

— Якщо йдеться про любовну пригоду,— втрутилася баронеса де Нусінген,— то прошу не уривати розповіді ніякими розумуваннями.

— Розумування й любов — поняття суперечні! — вигукнув Жозеф Брідо.

— Мені було сімнадцять років,— провадив де Марсе.— Реставрація зміцнювала свої позиції, і мої давні друзі знають, яким я був у ту пору палким та завзятим! Я кохав уперше, і я був — тепер я можу це сказати — одним з найвродливіших юнаків у Парижі. Я був щедро обдарований красою і молодістю — випадкові переваги, якими ми, проте, пишаємося, мов своїми заслугами. Про решту я мушу змовчати. Як і всі юнаки, я закохався в жінку від мене старшу — аж на шість років. Ніхто з вас, — мовив він, окинувши поглядом тих, що сиділи за столом, — не знає її імені й не здогадається, про кого я кажу. В ті часи один Ронкероль проник у мою таємницю, проте він чесно її зберіг. Я боявся його посмішки, та він уже пішов,— мовив міністр, озираючись навкруги.

— Він не схотів залишитись вечеряти,— сказала пані де Серізі.

— Півроку я був одержимий коханням, і не розумів, що ця пристрасть підкорила мене цілком,— вів далі прем'єр-міністр.— Я весь віддавався палкому обожнюванню, в якому і тріумф, і нетривке щастя юності. Я зберігав її старі рукавички, впивався пахощами квітів, якими вона себе прикрашала, я схоплювався з постелі опівночі й ішов дивитись на її вікна. Уся кров приливала мені до серця, коли я вдихав запах її парфумів. Я був далекий від розуміння, що в грудях палкої жінки може битися холодне, як мармур, серце.

— О, звільніть нас від своїх жахливих висновків! — з усмішкою озвалася пані де Кан.

— Певне, я тоді спопелив би своїм презирством філософа, що висловив цю жахливу і глибоко правдиву думку,— вів далі де Марсе.— Ви всі тут люди розумні, й мені нема потреби надто розводитися про це. Сказане мною нагадає вам про власні безумства. Моїм божеством була шляхетна дама (якщо такі існують!) і до того ж бездітна вдова (у цьому вся суть!). Заради мене вона усамітнилася вдома і вишивала на моїй білизні візерунки із свого волосся; одне слово, на мої безумства вона теж відповідала безумствами. А як не повірити в пристрасть, коли вона підтверджена безумствами? Ми докладали з нею всіх зусиль і хитрощів, щоб приховати від світу наше кохання, таке повне, таке незвичайне, і нам це вдалося. А скільки чару знаходили ми у своїй любовній грі! Про неї я скажу небагато: в ту пору її краса була бездоганною. Навіть недавно її вважали однією з найгарніших жінок Парижа, а тоді за один її погляд багато хто віддав би життя. Вона була забезпечена цілком достатньо для жінки закоханої й обожнюваної, але її багатство не відповідало її знатному імені й тому новому блиску, який вона завдячувала Реставрації. Страшенно самовпевнений, я

анітрохи не сумнівався в її вірності й хоча був ревнивий, як сто Отелло, це жахливе почуття дрімало в мені, наче золото в самородку. Я звелів би своєму лакею відлупцювати себе палицею, якби в моїй душі виникла бодай тінь підозри в чистоті цього ангела, такого тендітного і водночас сильного духом, такого білявого і наївного, такого невинного і правдивого, чиї сині очі з такою чудесною покірливістю дозволяли моєму погляду проникати в саму глибінь її серця. Ніколи найменшої фальші у позі, в погляді чи у слові! Завжди біленька, свіжа, завжди готова відповісти на ласку коханого, як лілея Сходу з "Пісні над Піснями"8! Ох, друзі мої,— з болем вигукнув міністр, знову перетворившись на юнака,— треба добре вдаритись головою об холодний мармур жіночого серця й набити собі чималу гулю, щоб розвіялась ця поезія!

Цей щирий зойк знайшов відгук у серцях слухачів і ще дужче розбуркав їхню цікавість, яку оповідач уже й так майстерно розбудив.

— Щоранку, осідлавши красеня Султана, якого ви прислали мені з Англії,— сказав він, обертаючись до лорда Дадлі,— я проїздив на ньому повз її коляску. Коні ступали повільно, і вона тримала в руках букет — умовний знак для мене на той випадок, якби нам не вдалося похапцем обмінятися кількома словами. Хоча майже щовечора ми зустрічались у світському товаристві, і вона щодня писала мені, але щоб уникнути найменших підозр і ошукати тих, хто стежив за нами, ми виробили особливу поведінку. Не дивитись одне на одного, уникати одне одного, погано висловлюватись одне про одного, занадто відверто милуватись одне одним та вихваляти одне одного чи прикидатися зневаженим — усі ці витівки, як на наш погляд, були нічого не варті. Куди ліпше вдавати пристрасть до якої-небудь цілком байдужої тобі особи і прикидатися байдужим до свого божества. Якщо коханці почнуть грати у таку гру, світ завжди клюне на цю принаду. Але вони повинні

бути впевнені одне в одному. Моя кохана обрала собі за ширму високого сановника, що був тоді у ласці при дворі, чоловіка стриманого й побожного. У себе вдома вона його не приймала, розігруючи цю комедію тільки для йолопів у світських салонах, де вважали її смішною. Про одруження між нами мова не заходила. Шість років різниці віку могли, звісно, її тривожити, ну а про мій статок вона нічого не знала — я ніколи не згадував про це з принципу. Щодо мене, то, зачарований її розумом, манерами, освіченістю, знанням світу, я одружився б з нею, не замислюючись. Проте її стриманість подобалася мені. Якби вона першою заговорила зі мною про одруження, то, можливо, ця бездоганна жінка здалася б мені вульгарною. Півроку повного безхмарного щастя, діамант найчистішої води — ось частка кохання, яку доля виділила мені в цьому тлінному світі! Одного ранку, відчуваючи жар і ломоту в усьому тілі — я, мабуть, застудився напередодні — я написав їй кілька слів, просячи відкласти на інший день одне з наших таємних свят, що, мов перлини в морі, були сховані від нескромних очей під дахами Парижа. Відіславши записку, я став мучитись каяттям. "Вона не повірить, що я захворів!" — подумав я. Вона-бо завжди прикидалася ревнивою й підозріливою. Адже хто щиро ревнує — той кохає по-справжньому,— додав де Марсе.

— Чому? — швидко спитала княгиня де Кадіньян.

— Справжнє, єдине кохання,— пояснив де Марсе,— породжує відчуття тілесної рівноваги, що цілком відповідає душевному стану споглядання, в якому перебуває закоханий. Тоді розум починає все ускладнювати, він самостійно створює фантастичні картини уявних страждань і надає їм реальності. Такі ревнощі приносять втіху і водночас завдають мук.

Посол однієї чужоземної держави всміхнувся на якийсь спогад, що підтвердив слушність висловленої думки.

— Крім того, подумав я, навіщо втрачати хвилини щастя? — став розповідати де Марсе далі.— Чи не краще поїхати на побачення навіть хворим? Довідавшись, що я заслаб, вона ще захоче до мене приїхати і скомпрометує себе. Під впливом таких думок я написав їй другого листа і вирішив відвезти його сам, бо мій довірений слуга кудись вийшов. Нас розділяла річка, і мені треба було проїхати через весь Париж. Я ще був досить далеко від її особняка, коли перестрів розсильного і доручив йому негайно віднести листа. А тоді мені сяйнула чудова думка: проїду-но я у фіакрі біля її дому й подивлюся, чи не отримає вона обидва листи водночас? Я наблизився до її воріт о другій годині дня — і тут вони відчиняються і впускають екіпаж! Чий би ви думали?.. Того, хто грав роль її підставного коханця! П'ятнадцять років минуло від того фатального дня... але й зараз, розповідаючи вам про це, я, виснажений оратор, зачерствілий від копирсання в державних справах міністр, відчуваю, як шалено калатає моє серце, а в грудях палає пекельний жар. Через годину я проїхав повз її дім знову. Екіпаж усе ще стояв у дворі! А моя записка, мабуть, лежала у воротаря. Нарешті о пів на четверту екіпаж від'їхав, і я зміг навіть роздивитися обличчя свого суперника: він був серйозний і не всміхався. Але, безперечно, він їздив до неї на любовне побачення, а не робив звичайний візит ввічливості. Я з'явився до володарки свого серця, вона вийшла до мене, як завжди спокійна, невинна і безтурботна. Тут я повинен вам признатися, що завжди вважав Отелло не тільки йолопом, а й людиною погано вихованою. Лише мавр здатний так поводитись. Шекспір сам добре це розумів і недарма назвав свою п'єсу "Венеціанський мавр". Зустріч із коханою — це завжди бальзам для серця, що зразу виліковує муки, сумніви, горе. Мій гнів охолов, я знову міг усміхатися. Отож стриманість, яка тепер, у мої роки, була б страхітливим лукавством, тоді пояснювалася тільки моєю молодістю й коханням. Притлумивши ревнощі, я віднайшов здатність спостерігати. Але було помітно, що я недужий, а страшні

сумніви, які терзали мене, тільки посилювали це враження. Нарешті я обрав слушну мить і мовби ненароком спитав:

"До вас хто-небудь приїздив сьогодні?"

Своє запитання я пояснив тим, що боявся, як би вона, одержавши мою першу записку, не присвятила сьогоднішній день прийому гостей.

"О, тільки в чоловіка може виникнути така думка! — сказала вона.— Невже я могла думати про щось інше, ніж про твою хворобу? Поки я не одержала твою другу записку, я тільки й міркувала, як би з тобою побачитись".

"І ти була сама?"

"Сама",— відповіла вона, дивлячись на мене з виразом найщирішої невинності; мабуть, саме такий вираз і вивів мавра з рівноваги, спонукавши його задушити Дездемону.

В тому домі жила тільки моя кохана, інших мешканців там не було. Отже, вона збрехала мені — і з жахливою безсоромністю. Досить однієї такої брехні, і пропадає безмежна довіра, що без неї деякі душі не мислять кохання. Пояснити вам, що відбувалося тоді зі мною, можна, тільки припустивши існування в людині внутрішньої істоти, для якої наше зовнішнє "я" править за оболонку. Так от, це моє внутрішнє "я", осяйне, як сонце, легке, мов тінь, навіки вбралося в чорну жалобу. Атож, я відчув, як холодна й кощава рука накинула на мене саван гіркого досвіду і навіки залишила в моєму серці осад гіркого смутку, пробуджуваного в душі людини першою зрадою. Я опустив очі, аби вона не помітила, який я приголомшений, і тут у мене виникла горда думка, завдяки якій я опанував себе: "Якщо вона обманює, вона тебе не

варта!" Я пояснив рум'янець на своєму обличчі та сльози в очах нездужанням, і ніжне створіння захотіло провести мене додому, сидячи у фіакрі з опущеними шторами. Всю дорогу вона була така ніжна зі мною, така ласкава, що одурила б і того венеціанського мавра, якого я згадав задля порівняння. Адже якби те велике дитя завагалося ще бодай на хвилину, то кожен розумний глядач збагнув би: зараз він попросить у Дездемони прощення. Та й хіба не дитяча помста — убити жінку! Розлучаючись зі мною, моя кохана заплакала — так їй було гірко, що вона не може доглядати мене. Їй хотілося бути моїм камердинером, вона заздрила цьому щасливцеві, й усе це говорилося з таким натхненням, ніби вона читала вголос листи Клариси9, написані в дні її щастя. Навіть у найпрекраснішій жінці, схожій на земного ангела, ховається спритна й лукава мавпа!

Тут усі жінки опустили очі, наче їх прикро вразила ця безжальна істина, так безжально висловлена.

— Не стану розповідати вам, як я пережив ніч і весь наступний тиждень,— провадив де Марсе.— Скажу тільки, що саме тоді я виявив у собі талант державного діяча.

Це було сказано так до речі, що всі ми подивились на нього із щирим захватом.

— З диявольською витонченістю обмірковуючи всі жорстокі засоби, якими можна помститися жінці,— вів далі де Марсе,— (а що ми кохали одне одного, то я обирав найстрашніші, найнепоправніші), я зневажав себе, я дорікав собі за вульгарність і підсвідомо створював для себе огидний кодекс — кодекс Поблажливості. Помститися жінці — хіба це не означає визнати, що, крім неї, для тебе не існує жінок, що без неї ти неспроможний жити? А в такому разі хіба помстою повернеш її? Ну а якщо вона не є для нас незамінною, якщо

існують і інші, то чому б тоді не визнати за нею право зраджувати — право, яке ми привласнили собі? Всі ці міркування, звичайно, стосуються тільки пристрасті; інакше вони завдавали б шкоди суспільній моралі, й ніщо так не свідчить про необхідність міцних шлюбних взаємин, як нетривкість пристрасті. Мов диких звірів, якими вони і є, обидві статі слід приковувати одну до одної незламними, невблаганними і безсловесними законами. Скасуйте помсту, і зрада в коханні стане нічим. Ті, хто вірить, що для них у всьому світі існує одна-однісінька жінка, не можуть не визнавати помсти, і вона існує для них тільки одна — помста Отелло. А ось якою була моя помста.

Після цих слів у вітальні панни де Туш виникло те, що журналісти у своїх звітах про парламентські дебати називають "пожвавленням у залі".

— Вилікувавшись від застуди і від чистого, божественного, неповторного кохання, я дозволив собі любовну пригоду, героїня якої була чарівна, хоча зовсім не схожа на мого зрадливого ангела. З колишньою своєю милою, з цією розумною і спритною комедіанткою, я не порвав остаточно, бо не знаю, чи справжнє кохання дає таку гостру втіху, як тонкий і вишуканий обман. Подібне лицемірство варте доброчесності ("Я це кажу не для англійок, міледі",— лагідно зауважив міністр, звертаючись до леді Барімор, дочки лорда Дадлі). Одне слово, я вдавав, ніби закоханий, як і раніше. Щоб замовити для свого нового ангела амулет із кількох пасом свого волосся, я пішов до майстра, який жив тоді на вулиці Буше. Цей чоловік не знав суперників у вмінні виготовляти подарунки з волосся. Тим, у кого волосся обмаль, я раджу звертатися тільки до нього; у себе в майстерні він має його вдосталь — найрозмаїтіших відтінків і всяких різновидів. Після того як я розтлумачив йому, що мені треба, він показав зразки своїх виробів: то були справжні творіння мистецтва, які

переважали те, що в казках приписують феям, і все, що виготовляють каторжники. Він розповів мені й про те, яка примхлива мода на волосяні вироби. "Ось уже рік,— сказав він,— як усі нестямно захопилися модою позначати вишивкою з волосся білизну. На щастя, в мене чудовий підбір усілякого волосся і майстерні вишивальниці". Коли я почув ці слова, мене шпигнула підозра, і я показав йому свій носовичок: "То й оце вишили у вас із фальшивого волосся?" Він глянув на мою хустинку й відповів: "О, звичайно. І замовниця була дуже вимоглива, вона сама звіряла вишивку з відтінком своїх кіс. Ці носовички моя дружина позначала власноруч. У вас, ласкавий пане, один з найкращих виробів, які будь-коли виходили з моєї майстерні". До цього останнього променя, який освітив мені всю картину, я ще в щось вірив, я ще надавав ваги жіночому слову. З майстерні я вийшов уже іншою людиною: віру в насолоду я зберіг, але віру в кохання втратив, я став атеїстом, як математик. Минули ще два місяці; я сидів біля своєї божественної коханої в будуарі, на канапі; я тримав її за руку,— а руки в неї були дуже гарні,— і ми підіймалися на альпійські вершини почуттів, збираючи там найпрекрасніші квіти, обриваючи пелюстки з ромашок (для закоханих завжди настає мить, коли вони починають обривати пелюстки з ромашок, хай навіть вони сидять у вітальні, і ніяких ромашок у них немає). У хвилину найглибшої ніжності, коли кохаєш до нестями і відчуття тлінності кохання особливо гостре, тебе охоплює неподоланне бажання запитати: "Ти кохаєш мене? Ти завжди мене кохатимеш?" Я скористався з цього елегійного моменту, з хвилин, напоєних такою тихою радістю, блаженством і щастям, щоб змусити її самозабутньо брехати мені, й Шарлотта заговорила про свої почуття натхненною і поетичною мовою закоханих. Вона щедро обкурювала мене п'янким фіміамом своєї брехливої пристрасті: вона не може без мене жити, я для неї єдиний у світі, вона боїться, що я знуджуся з нею, бо зі мною вона втрачає тяму і здатна думати лише про любов; до того ж кохає вона мене надто ніжно, і це вселяє їй страх; ось

уже півроку вона міркує, як прив'язати мене до себе навіки, але ця таємниця відома тільки Богові. Одне слово, я був її божеством!

Жінки, слухаючи звіряння де Марсе, мабуть, обурювалися в душі, бачачи, як добре він їх зображує. Бо він супроводжував свою розповідь гримасами, похитуванням голови і манірними позами, створюючи повну ілюзію жіночих повадок.

— Була мить, коли я вже мало не повірив цій чарівній брехні. Та ось, усе ще тримаючи в руці її вологі пальчики, я несподівано запитав:

"А коли ти виходиш заміж за герцога?"

Удар був спрямований так влучно, мій погляд так сміливо зустрів її погляд, а її рука так безтурботно спочивала в моїй, що хоч як непомітно вона здригнулась, я не міг цього не відчути. Шарлотта не витримала мого погляду, легкий рум'янець забарвив її щоки.

"За герцога? Що ви хочете сказати?" — відповіла вона, прикидаючись глибоко здивованою.

"Мені все відомо,— сказав я.— І на мою думку, вам слід поквапитись. Він багатий, він герцог, але він до того ж глибоко побожний і навіть більше — він вірує! Через те я певен, що ви досі зберігали мені вірність — завдяки його совісності. Та ви навіть не уявляєте собі, як для вас важливо, щоб він згрішив — перед Богом і перед самим собою. Інакше ви нічого не доб'єтеся від нього".

"Що це — сон?" — вигукнула вона, провівши рукою по волоссю — знаменитий жест Малібран10, але вона випередила Малібран на п'ятнадцять років.

"Годі, не прикидайся дитиною, мій ангеле,— сказав я і хотів узяти її за руки, але вона з виглядом ображеної невинності гнівно сховала їх за спиною.— Виходьте за нього, я дозволяю вам,— провадив я, відповідаючи на її жест церемонним світським "ви",— Навіть більше я вам раджу вчинити так".

"Але це якесь жахливе непорозуміння! — вигукнула вона, падаючи переді мною навколішки, — Я кохаю в усьому світі лише тебе, вимагай від мене яких завгодно доказів!"

"Підведіться, моя люба, і зробіть мені ласку — будьте правдиві".

"Обіцяю — як перед Богом".

"Чи сумніваєтесь ви в моєму коханні?" "Ні".

"А в моїй вірності?"

"Ні".

"Ну так от, я вчинив непрощенний гріх,— сказав я.— Я засумнівався у вашому коханні, у вашій вірності й між двома пристрасними побаченнями почав холоднокровно за вами стежити".

"Холоднокровно стежити! — вигукнула вона, зітхаючи.— Годі, Анрі, ви мене більш не кохаєте".

Як бачите, вона вже знайшла лазівку, щоб вислизнути. Під час таких сцен кожне зайве слово може стати причиною поразки. На щастя, вона не змогла перебороти цікавість і запитала:

"А що ви таке помітили? Хіба я коли-небудь бачилася з герцогом десь-інде, як у світському товаристві? Чи, може, ви щось прочитали у мене в очах?"

"Не у ваших очах,— відповів я.— У його очах. Ви змусили мене цілий тиждень ходити до церкви Святого Фоми Аквінського. Я спостерігав, як ви молитеся там разом з ним".

"Он як! — вигукнула вона.— Нарешті ви почали ревнувати!"

"О, я хотів би ревнувати! — сказав я, милуючись гнучкістю цього жвавого розуму та вивертами, які могли ошукати хіба сліпого.— Але походивши до тієї церкви, я став вельми недовірливий. А пам'ятаєте той день, коли я застудився, а ви вперше мені збрехали? Ви думали тоді, що я лежу в постелі й приймали у себе герцога, а мені потім сказали, що не бачилися ні з ким".

"Знаєте, ваша поведінка просто ганебна!"

"Чому? Адже я цілком згоден, що одруження з герцогом дасть вам чималі вигоди: знатне ім'я, якого ви цілком гідні, блискуче й почесне становище. Ви станете однією з цариць Парижа. Я повівся б нешляхетно, якби перешкодив вам улаштувати своє життя, так вигідно і з таким блиском одружитися. О Шарлотто, ви ще віддасте мені належне, зрозумівши, наскільки я відрізняюся характером від інших молодиків. Незабаром вам довелося б обманювати мене. Атож, ви неминуче потрапили б у незручне становище: ви мусили б

вигадувати привід, щоб порвати зі мною, адже герцог за вами стежить. А тут я сам іду вам назустріч. Отже, нам пора розлучитися, герцог — людина суворих правил. Вам слід стати зразком доброчесності, послухайтесь моєї поради. Герцог людина з гонором, він хоче пишатися своєю дружиною".

"Ох, Анрі,— сказала вона, заливаючися слізьми, — якби ти заговорив про це зі мною раніше, атож, якби ти тільки захотів (я вже, як бачите, став винним), ми втекли б з тобою куди-небудь на край світу, одружилися й жили б щасливо, ні від кого не ховаючись!"

"Тепер уже пізно про це говорити",— сказав я, цілуючи їй руки і напустивши на себе вигляд нещасливої жертви.

"О Господи, та я ще можу все розладнати!" — вигукнула вона.

"Ні, ви надто далеко зайшли з герцогом. Мені доведеться поїхати в мандри, щоб нам було легше витерпіти розлуку. Нам слід обом остерігатися нашого кохання..."

"Ви гадаєте, Анрі, герцог щось підозрює?"

Я ще був для неї "Анрі", але вже не "ти".

"Ні, я так не думаю, — відповів я, вдаючи з себе відданого друга.— Але раджу вам частіше молитися, примиритися з Богом, бо герцог чекає від вас цього доказу прихильності. Він вагається — треба підштовхнути його".

Вона підвелась і двічі пройшлася по будуару, вдавано, а може, й щиро схвильована. Потім, либонь, знайшла позу й

погляд, які відповідали новим обставинам, зупинилася переді мною, подала мені руку і сказала зворушеним голосом:

"Ну що ж, Анрі, ви людина чудова, чесна, благородна. Я ніколи вас не забуду".

Це був на диво майстерний хід. З чарівною невимушеністю перейшла вона до нової тактики, необхідної в тому новому образі, в якому вона хотіла постати переді мною. А я всім своїм виглядом, очима й поставою виразив такий невтішний смуток, що її гординя пом'якшилась. Глянувши на мене, вона взяла мене за руку, лагідним рухом притягла до себе й посадила на диван.

"Мені дуже прикро, мій хлопчику,— сказала вона, хвилину помовчавши,— Ви мене кохаєте?"

"Ще б пак!"

"І що ж тепер з вами буде?"

Тут усі жінки перезирнулися.

— Я досі відчуваю біль, згадуючи про її зраду, але мені й тепер смішно, коли я бачу її обличчя, що виражало глибоку переконаність — невимовно для неї приємну,— що хай я навіть і не помру, але віднині житиму у вічній тузі,— провадив де Марсе.— О, не смійтеся поки що,— сказав він гостям панни де Туш.— Далі буде ще кумедніше. Помовчавши, я подивився на неї закоханим поглядом і промовив:

"Я й сам ставив собі таке запитання".

"І як же ви думаєте жити?"

"Я замислився про це вже другого дня після своєї застуди".

"І що ж?" — спитала вона занепокоєно.

"І став упадати коло тієї дамочки, в яку мене вважали закоханим".

Шарлотта підхопилася з канапи, наче сполохана лань, затремтіла, мов осиковий лист, і кинула на мене погляд, у якому жінка виливає нестямну лють, забуваючи про свою гідність, сором'язливість, лукавство, навіть витонченість,— мерехтючий погляд зацькованої гадюки, що захищається в своєму кублі.

"А я ще його кохала! — сказала вона.— А я боролася! А я ще..."

На третій думці, про яку я полишаю вам здогадуватися, вона зробила найкрасномовніший наголос із тих, що мені доводилося чути. "Боже, Боже! — вигукнула вона.— Які ж ми нещасні! Нам ніколи не вдається заслужити любов. Ви ставитеся легковажно до найчистіших почуттів. Але не тіште себе ілюзіями: завжди, коли ви хитруєте з нами, ви ж таки опиняєтесь у дурнях".

"Я чудово це розумію,— сумно відповів я.— Ви висловлюєтесь надто розважливо у своєму гніві — значить, серце у вас не болить".

Ця легка насмішка подвоїла її лють. Від досади вона мало не заплакала.

"Ви принизили в моїх очах життя і весь світ,— заявила вона.— Ви позбавили мене ілюзій, ви розбестили моє серце".

Вона сказала мені все те, що я мав право виповісти їй,— сказала з такою безсоромною зухвалістю, з такою нахабною наївністю, що хтось інший на моєму місці отетерів би.

"Що з нами буде, з нещасливими жінками в цьому суспільстві, яке створила хартія Людовіка Вісімнадцятого11! (Судіть самі, куди завело її власне красномовство!) Ми народжені, щоб страждати. В пристрасті ми завжди порядніші, аніж ви. Ви не маєте в серці нічого святого. Кохання — для вас гра, в якій ви завжди удаєтесь до шахрайства".

"Сприймати щось серйозно в нинішньому суспільстві,— відповів я,— це те саме, що гратись у щиру любов з актрисою".

"Яка підла зрада! Ви все обміркували наперед!"

"Та вже ж обміркував — хоч і не наперед".

"Прощайте, добродію де Марсе,— сказала вона,— ви підло зрадили мене".

"А чи герцогиня пам'ятатиме про кривди, завдані Шарлотті?" — спитав я, прибравши смиренного вигляду.

"Ще б пак!" — відповіла вона з гіркотою.

"То ви ненавидите мене?"

Вона кивнула головою, а я подумав: "Отже, не все втрачено!" Я пішов, залишивши її переконаною, що вона повинна мені за щось помститися. Так от, друзі, я вивчав життя чоловіків, які мали успіх у жінок і повірте, що ні маршал Рішельє, ні Лозен, ні Людовік де Валуа не відступали так успішно після своєї першої пригоди, як відступив я. Що ж до

мого розуму й серця, то саме тоді вони остаточно загартувались і саме тоді, коли я зумів приборкати сліпі пориви почуття, що змушують нас робити стільки дурниць, і проявилося уперше моє самовладання, яке ви добре знаєте.

— Як мені жаль вашу другу пристрасть! — вигукнула баронеса де Нусінген.

Ледь помітна усмішка, що ковзнула по блідих губах де Марсе, змусила її почервоніти.

— Як лехко фсе запуфається! — вигукнув барон де Нусінген.

Наївність знаменитого банкіра мала такий успіх, що навіть його дружина, яка й була другою пристрастю де Марсе, не змогла не засміятися разом з усіма.

— Ви всі схильні осудити цю жінку,— сказала леді Дадлі,— а я розумію, чому вона не вважала своє одруження зрадою. Чоловіки не хочуть бачити різниці між постійністю й вірністю. Я знала жінку, про яку нам розповів пан де Марсе, і то була одна з ваших останніх вельможних дам!

— На жаль, міледі, ви маєте рацію,— сказав де Марсе.— Скоро вже півсотні років, як на наших очах руйнуються всі суспільні відмінності. Нам слід би захистити жінок від цього грандіозного краху, але Цивільний кодекс зрівняв і їх. Мабуть, мої слова здадуться вам жахливими, але я скажу: герцогині у нас зникають і маркізи теж! Що ж до баронес, то хай мені пробачить пані де Нусінген, яка скоро стане графинею, коли її чоловік буде пером Франції, але до баронес у нас ніколи не ставилися серйозно.

— Аристократія починається з віконтеси,— з усмішкою докинув Блонде.

— Графині залишається,— вів далі де Марсе.— Елегантна жінка завжди буде в якійсь мірі графинею — графинею часів Імперії або графинею новоспеченою, графинею із старовинного дворянства або, як кажуть італійці, графинею за вишуканістю манер. Що ж до вельможної дами, то вона зникла разом з усією розкішшю минулого століття — разом з пудрою, з мушками, з черевичками без закаблуків, з корсажами на планшетках, прикрашеними безліччю розкішних стрічок. Сьогоднішні герцогині легко проходять у двері, які нема потреби розширяти для неосяжних фіжм. Імперія бачила останні сукні з шлейфами. Я досі не можу збагнути, чому монарх, який хотів, щоб паркет у його палацах підмітали атласні або оксамитові шлейфи герцогинь, у своїх несхитних законах не закріпив за певними родинами право первородства. Наполеон не врахував усіх наслідків Кодексу12, яким так пишався. Створюючи нових герцогинь, цей чоловік тільки сприяв появі сучасних світських жінок — досить скромного продукту свого законодавства.

— Думка, якою, наче молотом, скористалися недовчені молодики та нездари журналісти, зруйнувала велич нашого суспільного ладу,— сказав граф де Ванденес.— Сьогодні кожен пройдисвіт, що вміє підперти голову комірцем, прикрити свої могутні груди атласним жилетом, схожим на панцир, уміє гордо задерти чоло, на якому під кучерявим волоссям, лежить печать сумнівної геніальності, уміє ходити в лакованих бальних черевиках, у шестифранкових шовкових шкарпетках і носить монокль, кривлячи щоку в жахливій гримасі, — навіть якщо він лише клерк у стряпчого, син торговця або нешлюбний син банкіра — дозволяє собі оглядати зухвалим поглядом найпрекраснішу герцогиню, оцінювати її, коли вона спускається сходами в якому-небудь театрі й казати приятелеві, що вдягається в Бюїссона, де ми всі вдягаємося, і

взутому в лаковані черевики, мов якийсь герцог: "Ось вона, друже, великосвітська жінка!"

— Ви не змогли створити партію,— сказав лорд Дадлі,— й у вас ще довго не буде політики. Ви багато розводитеся тут, у Франції, про впорядкування праці, але ви досі не зуміли впорядкувати власність. І ось що у вас відбувається: який-небудь герцог (а за Людовіка Вісімнадцятого й Карла Десятого ще зустрічалися герцоги, які мали по двісті тисяч річного прибутку, чудові замки і величних слуг — останнім з таких французьких вельмож був князь Талейран) мав змогу жити на широку ногу. Та ось герцог помирає, залишивши чотирьох дітей, із них — двох дочок. Припустімо, він дуже вдало їх одружив, але навіть у цьому випадку кожен з його прямих спадкоємців має сьогодні не більш ніж шістдесят— вісімдесят тисяч річного прибутку. Кожне з них — батько або мати кількох дітей, а отже, їм доводиться жити у квартирі, десь на першому або другому поверсі, дотримуючись суворої ощадливості. А може, навіть, вони полюють за посагом. Отож дружина старшого сина — герцогиня тільки за титулом: вона не має ні власної карети, ні слуг, ні ложі в театрі, ні дозвілля, ні "своєї половини" в домі, ні власного статку, ні коштовних дрібничок; вона поховала себе в сімейному житті, як жінка з вулиці Сен-Дені — у своїй торгівлі. Вона сама купує панчохи своїм любим діткам, сама доглядає їх і сама виховує дочок, яких уже не віддають у монастирський пансіон. Таким чином, найвельможніші ваші жінки перетворюються на статечних квочок.

— На жаль, це правда,— підтвердив Жозеф Брідо.— Наша епоха втратила прекрасних жінок — квіти, що прикрашали знамениті епохи французької монархії. Віяло вельможної дами зламано. Жінці не треба більше ховатися за ним, червоніти, замислюватися, шепотітися, визирати з-за нього. Віяло тепер служить лише для обмахування. А коли якась річ

перетворюється тільки на те, чим вона є, вона стає просто корисною і втрачає властивості предмету розкоші.

— Уся атмосфера у Франції сприяла появі світської жінки, — сказав Даніель д'Артез.— Аристократія погодилася на це, забившись у глушину маєтків, куди вона сховалася вмирати; вона емігрувала в глиб своєї країни під натиском нових ідей, як колись емігрувала за кордон під тиском народних заворушень. Жінки, які могли б створювати салони, відомі на всю Європу, керувати громадською думкою, вивертати її, мов рукавичку, правити світом, підкоривши собі геніїв мистецтва або науки, що повинні ним правити,— ці жінки припустилися помилки, покинувши поле битви, бо вони, бачте, вважали принизливим для себе змагатися з буржуазією, сп'янілою від влади, буржуазією, яка виступила на сцену світової історії, не передчуваючи, що її розтерзають на шматки варвари, котрі наступають їй на п'яти. Отож там, де буржуа хочуть бачити принцес, вони зустрічають лише молодих світських осіб. Сьогодні князі не знаходять вельможних дам, яких вони могли б скомпрометувати, вони не можуть навіть прославити жінку, завівши з нею випадкову інтрижку. Герцог Бурбонський був останнім вельможею, що скористався з цього привілею.

— Й одному Богові відомо, чого це йому коштувало! — сказав лорд Дадлі.

— Нині князі одружені зі світськими жінками, які змушені оплачувати ложу спільно з подругами і яких навіть королівська ласка анітрохи не звеличила б. Вони тихо пливуть собі між двома течіями, буржуазією і дворянством, не належачи ні до тих, ні до тих,— з гіркотою мовила маркіза де Рошфід.

— Обов'язки жінки успадкувала преса! — вигукнув Растіньяк.— Жінка втратила здатність бути живим фейлетоном, вона не вміє мило лихословити, як колись,

оздоблюючи бесіду вишуканими слівцями. Тепер ми читаємо фейлетони, написані жаргоном, який змінюється через кожні три роки, і розважають нас бульварні газетки, чиї жарти веселі, як похоронний плач, і легкі, як свинець друкарського шрифту. Через усю Францію відбуваються розмови на революційній тарабарщині, яку ліплять довгими шпальтами на папері в будинках, де замість колишніх бесід у вишуканому товаристві тепер скрипить друкарський верстат.

— Ви чуєте, як лунає подзвін по вищому світу? — спитав російський князь.— І перший удар цього подзвону — ваше модне слівце "світська жінка".

— Ваша правда, князю,— сказав де Марсе. — Ця жінка може і вийти з дворянства, і вискочити з буржуазії, вона виростає на будь-якому грунті, навіть на провінційному, і не хто інший, як вона, виражає нашу епоху, втілюючи в собі вишукані манери, розум, грацію, люб'язність, зібрані докупи, але в здрібнілому вигляді. Ми більше не побачимо у Франції вельможних дам, але в ній ще довго існуватимуть світські жінки, яких суспільна думка обрала до вищої законодавчої палати і які для нашої прекрасної статі те саме, що джентльмени для англійського чоловічого товариства.

— І це вони називають поступом! — сказала панна де Туш. — Хотіла б я знати, в чому ж тут поступ?

— А ось у чому,— відповіла баронеса де Нусінген.— Колись жінка могла мати голос торговки, ходу гренадера, обличчя повії, прилизане волосся, товсті руки й ноги — і все ж таки її вважали вельможною дамою. Але сьогодні ніхто не назве цю страхопудку світською жінкою, хай вона навіть буде з роду Монморансі13 — якщо тільки серед дівчат Монморансі може знайтися така мегера.

— Але що ви розумієте під поняттям "світська жінка"? — наївно спитав граф Адам Лагінський.

— Це найсучасніше створіння, жалюгідний тріумф виборної системи, застосований до прекрасної статі,— відповів міністр.— Кожна революція породжує слово, яке підбиває їй підсумок і дає характеристику.

— Ви маєте слушність,— сказав російський князь, що приїхав до Парижа з метою здобути собі тут літературну славу.— Пояснюючи певні слова, що протягом століть приєднувалися до вашої чудової мови, можна було б написати вельми цікаву історію. Ось, наприклад, слово "організовувати". Воно створене Імперією і цілком включає в себе поняття "Наполеон".

— Але все це анітрохи не пояснює мені, що ж таке світська жінка! — вигукнув молодий поляк.

— Ну гаразд, я поясню вам, що це таке,— відповів графові Адаму Еміль Блонде.— Ясного, погожого дня ви блукаєте по Парижу. Друга година давно минула, але п'яту ще не пробило. Назустріч вам наближається жінка. Перший погляд, кинутий на неї, для вас наче передмова до чудової книжки; в ній ви уже вгадуєте цілий світ, досконалий і витончений. Наче ботанік, що збирає в горах і в долинах гербарій, ви нарешті зустріли серед нічим не примітних паризьких квіточок квітку справді рідкісну. Цю жінку супроводжують або двоє шляхетних на вигляд чоловіків, з яких принаймні один має орденську стрічку в петлиці, або лакей у буденній лівреї — він іде за нею кроків на десять позаду. На ній ви не побачите ні яскравого вбрання, ні ажурних панчіх, ні вигадливої пряжки на поясі, ні панталон з гаптованою оторочкою, що піниться навколо литок. Вона взута в прюнелеві черевички на товстій підошві або в простенькі, але напрочуд гарні полуботки. На ній тонкі шовкові панчохи, сірі, без візерунків, і сукня з красивої недорогої матерії — не одна

міщанка милується її фасоном. Найчастіше це рединготт, що зав'язується бантами, прегарно обшитий дрібними петельками із шнура або вузьким мереживом. У незнайомки своя особлива манера носити шаль або накидку. Вона загортається в них від стегон до шиї і ходить мовби закута в панцир, який міщанку зробив би схожою на черепаху, але в нашої гарнулі він навіть підкреслює досконалість форм. Як їй щастить досягати цього? Це її таємниця, і вона береже її, не прагнучи одержати на неї патент винахідника. Вона вміє надавати своїм рухам плавної гармонії і, коли йде, її форми грають під одягом із звабливою й небезпечною грацією; так опівдні звивається змійка під зеленим покривалом шелесткої трави. Кому завдячує вона, ангелу чи дияволу, свої вишукано граційні рухи, що коливають довгу накидку з чорного шовку, ворушачи мереживну оторочку і поширюючи ледь чутні пахощі — я охоче назвав би їх "вітерцем парижанки"? Ви зразу впізнаєте складну науку в розташуванні зборок матерії,— хай навіть найгрубішої,— яка огортає її плечі, шию і стан так елегантно, що здається, ніби перед тобою антична Мнемосіна14. О, як досконало опанувала ця жінка малюнок ходи — простіть мені цей шаблонний вираз! Придивіться, з якою невимушеністю виносить вона вперед ніжку, так недбало й елегантно окреслюючи під одягом свої форми, що викликає в перехожого захват, змішаний із жаданням, але погамований глибокою шанобливістю! Коли англійка пробує виступати такою ходою, вона схожа на гренадера, який штурмує редут. Лише парижанкам властива геніальність ходи! Це заради них міське управління залило асфальтом тротуари. Наша незнайомка нікого не зачепить ліктем. З гордовитою скромністю чекає вона, щоб їй поступились дорогою. Особлива відзнака добре вихованої жінки — це її манера притримувати на грудях шаль або накидку. Вона пливе вам назустріч, сповнена незворушної гідності, схожа на Рафаелеву мадонну, яка вийшла із своєї рамки. Її постава, водночас спокійна і зневажлива, змушує відступитися з дороги перед нею найзухвалішого чепуруна. Її

вишукано простий капелюшок, прикрашений стрічками, дуже рідко — квітами. Але найдосвідченіші з них обмежуються бантиками зі стрічок. Пер на їхніх капелюшках ви не побачите — для пер потрібний екіпаж; а квіти надто привертають увагу. З-під капелюшка виглядає свіже, спокійне личко жінки, впевненої в собі, але не зарозумілої, жінки, яка ні на що не дивиться, але все помічає; завжди вдоволене марнолюбство надає її рисам виразу байдужості, яка, проте, розбуркує цікавість. Вона знає, що приваблює погляди перехожих, що всі, навіть жінки, озираються їй навздогін, і пропливає повз них, тоненька й світла, мов осіння павутинка. Ця чудова порода полюбляє найспекотніші широти і найупорядкованіші довготи Парижа. Ви зустрінете її між десятою і сто десятою аркадами на вулиці Ріволі15; на Великих бульварах — від екватора пасажу Панорами, де процвітають індійські вироби, де торгують найостаннішими новинками промисловості, до мису церкви Святої Магдалини16; в місцевостях найменш споганених буржуазією, між тридцятим і сто п'ятдесятим номерами вулиці Фобур-Сент-Оноре17. Взимку вона любить гуляти по терасі Фельянів, але не по асфальтовій доріжці, що тягнеться уздовж неї. Іноді вона пливе по алеї Єлісейських Полів, там, де вони обрамлені зі сходу — площею Людовіка П'ятнадцятого18, із заходу — проспектом Маріньї, з півдня — тротуарами для пішоходів, з півночі — садами передмістя Сент-Оноре. Ніколи ви не зустрінете цього чарівного різновиду жінки в полярних широтах вулиці Сен-Дені, ніколи не побачите її на Камчатці вузеньких, багнистих торгових вуличок, і ніколи й ніде ви не зустрінете її в дощ або в холод. Ці квіти Парижа розквітають сонячного ранку, овівають своїми пахощами місця прогулянок, але настає п'ята година, і вони згортаються, мов триколірна берізка. Жінки, яких ви зустрінете пізніше, трохи схожі на них і намагаються їх мавпувати, але це жінки нібито світські, тоді як прекрасна незнайомка, ваша денна Беатріче19,— жінка світська. Для чужоземця, дорогий графе, не так просто помітити ознаки, за якими досвідчені

спостерігачі впізнають нібито світських жінок, настільки вправно вони грають свою комедію, але парижанинові такі ознаки відразу впадають у вічі. Це невміло сховані застібки, поруділа тасьма шнурівки, яку видно в прорізі корсажа, нещільно затягнутого на спині, стоптані черевички, відпрасовані стрічки на капелюшку, занадто пишна сукня, занадто відстовбурчений турнюр. Ви помітите, що вії вона опускає якось неприродно, мовби із зусиллям, а її поза часто буває штучною. Що ж до міщанки, жінки із буржуазного середовища, то її неможливо прийняти за світську жінку — різниця між ними надто помітна. Досить глянути на міщанку — і стає очевидно, чому наша незнайомка справляє таке сильне враження. Міщанка завжди заклопотана справами, вона виходить із дому і в погоду, і в негоду, кудись дріботить, поспішає, вертається, озирається, не знає увійти їй до крамниці чи не увійти. В тих випадках, коли світська жінка твердо знає, чого вона хоче і як їй повестися, міщанка вагається; переступаючи через рівчак з водою, вона високо підбирає сукню; вона тягає за собою дитину і тому змушена крутити головою на всі боки, остерігаючись екіпажів; вона показує себе матір'ю на очах у всіх і теревенить із дочкою; гроші вона носить у ручному кошичку, а панчохи в неї ажурні; взимку поверх хутряної пелерини вона накидає боа, а влітку поверх шалі пов'язується шарфом. Схильність натягувати одежину на одежину — прикметна риса міщанки. А тепер вернімося до вашої прегарної незнайомки. Ви зустрінете її також у Італійців, в Опері, на балу. Там вона постане перед вами у зовсім іншому образі — навряд чи ви її й упізнаєте. Ця жінка випурхнула із свого химерного вбрання, мов метелик із кокона. Як найвитонченішими ласощами, дозволяє вона вашому захопленому поглядові милуватися формами, які вранці тільки ледь окреслювалися під корсажем. У театрі вона не сидить вище другого ярусу, за винятком Італійської опери. Тут ви можете милуватися скільки вам заманеться продуманою плавністю її рухів. Чарівна хитруха вдається до всіляких

жіночих викрутів, але робить це напрочуд невимушено — вам і на думку не спаде, що вона обмірковує кожен свій рух чи погляд. Якщо в неї царствено-прекрасна рука, то найпроникливіший спостерігач повірить, що їй конче треба закрутити, поправити або відкинути пасмо чи кучер, якого вона злегка торкається. Якщо в неї прегарний профіль, вам видасться, що вона просто собі розмовляє з сусідом, з когось іронізуючи чи кимось захоплюючись, і що цілком несвідомо повернула вона голівку під тим магічним кутом, який так люблять великі художники — коли світло падає на щоку і чітко вирізняється лінія носа, освітлюються рожеві ніздрі, лінія чола утворює гострий злам, в очах, втуплених кудись у далечінь, мерехтять золоті блискітки, і світлою плямою проступає білосніжна округлість підборіддя. Якщо в неї гарні ніжки, то вона, потягуючись, наче кицька на сонці, примоститься на дивані, випростає їх, і ви в цьому положенні тіла побачите тільки чарівну позу жінки, яку зморила втома. Лише жінка світська почуває себе невимушено в своєму одязі. Все для неї зручне, ніщо їй не завдає клопоту. Ви ніколи не побачите, щоб вона, як ото міщанка, натягувала на плече шлейку, що зісковзнула з нього; або вставляла планшетку, яка вискочила з корсета; або дивилась, чи надійно охороняє нашийна косинка, цей зрадливий сторож, два білосніжні скарби; або заглядала в дзеркало, перевіряючи, чи не збився капелюшок, її вбрання завжди відповідає її характеру, вона, не шкодуючи часу, вивчила себе, встановлюючи, що їй личить — а що їй не личить, вона знає давно. Ви не побачите її, коли всі розходяться, вона зникає до закінчення вистави. Але якщо випадково, спокійна і шляхетна, вона з'явиться на червоному килимі сходів, то неодмінно викличе бурхливий захват публіки. Вона тут за чиїмось наказом, їй треба комусь кинути крадькома погляд, дістати якусь обіцянку. Можливо, вона так повільно спускається, щоб потішити марнолюбство раба, якому сама іноді підкоряється. Зустрівши її на балу або вечірці, ви вдосталь натішитеся штучною, а може, й щирою лагідністю її

лукавого голосу, ви будете в захваті від її порожньої балаканини, якій вона з дивовижним хистом надасть видимість думки.

— А хіба не треба бути розумною, щоб вважатися світською жінкою? — спитав польський граф.

— Нею неможливо бути без витонченого смаку,— сказала маркіза д'Еспар.

— А володіти витонченим смаком — це у Франції більше, ніж бути розумним,— зауважив російський князь.

— Розум такої жінки — це тріумф мистецтва чисто пластичного,— провадив Блонде.— Ви ще не знаєте, що вона скаже, але ви уже в захваті. Для цього їй досить похитати головою, або мило здвигнути білосніжними плечима, або позолотити якусь незначущу фразу усмішкою і милою гримаскою, або вкласти вольтерівську дотепність у вигуки: "Та ну!" чи "Невже?", чи "Отакої!" Порух її голови може означати найпромовистіше запитання. Вона надає змісту навіть погойдуванню флаконочика із парфумами, підвішеного до кільця в неї на пальці. Вся ця награна велич досягається завдяки дрібничкам, що мають, проте, велику вагу. Ось вона недбало звісила руку з підлокітника крісла, а вам здається, ніби то скочуються з пелюсток квітки краплі роси, і цим порухом вона все сказала, вона висловила свій остаточний вирок, схвилювавши навіть людей байдужих. Вона вміє слухати, вона надає вам змогу бути дотепним, а такі хвилини (спитайте про це у вашої скромності) випадають нам рідко, хіба не так?

Блонде говорив, звертаючись до молодого поляка, а той слухав його з таким наївним виразом, що всі засміялися.

— Вам досить півгодини погомоніти з міщанкою, і вона вже знайде привід поговорити про свого чоловіка,— провадив Блонде з тією самою серйозністю, з якою і почав свій монолог. — Та навіть якщо ви знаєте, що ваша світська жінка заміжня, у неї вистачить тактовності і словом не прохопитися про свого чоловіка, і вам знадобляться зусилля Христофора Колумба, щоб виявити його серед гостей. Зробити це самому вдається рідко. Якщо вам нікого не пощастило розпитати, то тільки наприкінці вечора ви помітите, як вона пильно гляне на урядовця середніх літ із орденом, а той кивне головою і рушить до виходу. Це вона попросила свого чоловіка викликати екіпаж — вона їде додому. Хай навіть ви людина тверезих поглядів, але цілий вечір ви милувалися трояндою, і додому ви повернетеся, окутаний золотим серпанком мрій, який навряд чи розвіється і вночі, коли Сон своєю могутньою десницею відчинить перед вами сліпучо-білі врата храму фантазій. До жодної світської жінки не можна прийти з візитом раніше четвертої. В неї досить розважливості, щоб примусити вас чекати. Усе в її домі позначене чудовим смаком, розкіш у ньому стала явищем буденним, вона завжди доречна, приступна. Ви не побачите там речей, що зберігалися б під скляним ковпаком, не побачите й матерчатих футлярів, схожих на полотняні шафки, в яких оберігають від мух провізію. Уже на сходах ви відчуєте тепло. Повсюди квіти тішитимуть ваш зір. Квіти — єдиний дарунок, який вона приймає, і то від небагатьох. Букети живуть у неї лише один день, приносять радість і вимагають оновлення; вони тут, як і на Сході,— обіцянка, символ. Скрізь видніються модні коштовні дрібнички, але кімнати не скидаються ні на музей, ні на антикварну крамницю. Ви знайдете цю жінку біля каміну — вона привітає вас, не підводячись із канапки. Тут вона розмовлятиме зовсім інакше, ніж на балу. Поза домом вона була вашим позикодавцем, а вдома сама бере у вас те, що розважає її. Ці відтінки світська жінка засвоїла досконало. Вона цінує у вашій особі людину, яка примножить товариство її постійних гостей

— предмет турбот і тривог світської жінки у наші дні. Отож щоб зробити вас постійним відвідувачем її салону, вона буде з вами чарівлива, кокетлива. Там ви особливо відчуєте, як відокремлено живуть сьогодні жінки, зрозумієте, чому вони прагнуть мати власний маленький світ, у якому вони були б центром тяжіння. Розмовлятиме вона з вами лише на загальні теми.

— Атож,— втрутився де Марсе,— ти відзначив головну ваду нашого часу. Дотеп — цю книжку в одній фразі — нині спрямовують не на особу, не на предмети, як у вісімнадцятому сторіччі, а на дріб'язкові події, і живе такий сучасний дотеп не довше одного дня.

— Розум світської жінки, якщо він у неї є,— провадив Блонде,— усе піддає сумніву, тоді як розум міщанки тільки стверджує. В цьому головна різниця між двома типами жінок. Міщанка, звичайно, наділена доброчесністю, тоді як жінка світська не певна, чи вона доброчесна і чи коли-небудь такою буде. Вона вагається й чинить опір, а міщанка спочатку рішуче відмовляє, щоб потім беззастережно здатися на ласку переможця. Ці вагання в усіх випадках життя — остання принадна риса, яку залишила світській жінці наша жахлива епоха. До церкви вона ходить рідко, але любить поговорити на релігійні теми і почне навертати вас на шлях істини, якщо у вас вистачить тями прикинутися людиною без забобонів, бо цим ви дасте їй нагоду похизуватися шаблонними фразами, похитуванням голови та жестами, до яких удаються за схожих обставин усі жінки. "Оце так! Як негарно з вашого боку! А я гадала, у вас досить розуму, щоб не нападати на релігію! Суспільство хитається, а ви руйнуєте його підвалини. Сьогодні релігія — це ви і я, це власність, це майбутнє наших дітей. О, не будьмо егоїстами! Індивідуалізм — хвороба нашої епохи, і релігія — єдині проти нього ліки, вона об'єднує сім'ї, що їх ваші закони роз'єднують..." — і так далі, і таке інше. Вона починає

розмову в неохристиянському дусі з домішкою всіляких політичних розумувань, де нічого немає ні від католицизму, ні від протестантства, зате є мораль, о, моралі там до біса, і в тих пишномовних повчаннях ви впізнаєте по клаптику від кожної матерії, з яких зіткані сьогоднішні строкаті доктрини.

Тут жінки не втрималися від сміху — такими манірними кривляннями супроводжував Блонде свою жартівливу промову.

— З цієї балачки, дорогий графе Адаме, ви зрозумієте,— вів далі журналіст, дивлячись на поляка,— що в голові світської жінки така сама суміш із модних інтелектуальних та політичних поглядів, як суміш блискучих, але нетривких виробів сучасної промисловості в її домі, промисловості, яка прагне, щоб її творіння жили недовго і якомога частіше замінювалися новими. Ви вийдете від цієї жінки, твердячи собі: "О, в неї високі думки!" Ви уже повірили в її щирість, а вона своєю ніжною рукою вже промацала ваше серце й розум і випитала ваші таємниці. Бо світська жінка вдає, ніби їй нічого невідомо, щоб про все довідатися, і є секрети, про які вона ніколи нічого не знає, хоча знає їх пречудово. Після розмови з нею тільки ви стривожені, бо її серце лишилося для вас загадкою. За давніх часів вельможні дами зухвало виставляли свою пристрасть напоказ. А тепер скромне захоплення світської жінки розмічене, як нотна грамота, де є свої восьмушки, свої чверті й напівноти, свої паузи, свої фермато й дієзи. Як жінка слабка, вона не хоче компрометувати ні свого кохання, ні свого чоловіка, ні майбутнє своїх дітей. Ім'я, становище, багатство сьогодні вже не є прапором, який вселяє повагу і прикриває будь-які контрабандні товари на борту. Аристократи тепер не виступають щільною шеренгою, щоб затулити даму, яка згрішила. Тому нинішня світська жінка не може триматися з тією зухвалою величчю, з якою трималася знатна дама, вона нікого не потопче ногами, бо її саму потопчуть. Отож вона лукавить, не дає волі почуттям, зберігає

пристойність, маскує свою пристрасть і намагається щасливо провести її по річищу, всипаному підводним камінням. Вона боїться своїх слуг, наче англійка, якій постійно загрожує судовий процес за гріховні розмови. Ця жінка, така невимушена на балу, така мила на прогулянці, рабиня у себе вдома; вона незалежна тільки за зачиненими дверима й у думках. Вона хоче залишатися світською жінкою — ось мета усього її життя. Бо жінка, покинута чоловіком, обмежена у своїх засобах скромною пенсією, позбавлена власного виїзду, розкоші, ложі в театрі, позбавлена вишуканих туалетів — це у наші дні вже не жінка, не куртизанка, не господиня; вона розчиняється в порожнечі життя й перетворюється на річ. У монастир, служити мужу небесному, заміжню жінку не приймуть — це було б двомужжям. Чи завжди буде вона потрібна своєму коханцеві? Навряд. Тому світська жінка може дати привід хіба до наклепів, але ніколи до пліток.

— Все це жахлива правда,— сказала графиня де Кадіньян.

— Через те,— вів далі Блонде,— світська жінка й живе між англійським лицемірством і принадною відвертістю нашого вісімнадцятого століття, тобто підкоряється законам нинішнього виродженого суспільства, нікчемної системи, де ніщо нове не скидається на минуле, де перетворення нічого не дають, де існують лише відтінки, де знаменитості розчиняються в юрбі, де люди відрізняються лише зовнішніми ознаками. Я переконаний, що сьогодні навіть жінка, народжена біля трону, не зможе до двадцяти п'яти років засвоїти енциклопедичну науку пустих розмов, усіляких вивертів, збагнути значення дрібничок, мелодії голосу і гармонії кольорів, ангельського віроломства і невинного шахрайства, балаканини і мовчанки, серйозності і легковажності, розуму й дурості, дипломатії й невігластва,— одне слово, засвоїти всі якості, необхідні для світської жінки.

— Маючи такі погляди на жіночу суть, куди ж зарахуєте ви жінку-письменницю? — спитала панна де Туш.— Як, по-вашому, вона світська жінка чи ні?

— Якщо в неї нема таланту, то це жінка нікчемна,— сказав Еміль Блонде, супроводжуючи свої слова лукавим поглядом, який можна було сприйняти за похвалу, відверто призначену Каміллові Мопену.— Це думка не моя, вона належить Наполеонові,— поквапився додати він.

— О, не дорікайте Наполеонові! — сказав Каналіс, велично простерши перед собою руку.— Він мав слабості, й одна з них — заздрість до літературних обдарувань. Але хто здатен пояснити, зобразити чи зрозуміти Наполеона? Чоловіка, якого малюють із схрещеними на грудях руками і який звершив стільки діянь? Це він володів найвищою, найпереконливішою, найнещаднішою, найсуворішою могутністю! Дивовижний геній, що поширив озброєну цивілізацію повсюди і ніде не зміг її закріпити; людина, яка могла всього домогтися, тому що всього хотіла; людина феноменальної волі, він умів приборкувати хворобу битвою й одначе був приречений померти від хвороби у себе в ліжку після життя, прожитого під градом ядер і куль; людина, в чиїй голові вміщалися кодекс законів і меч, слово і дія; проникливий розум, який усе передбачив, крім свого падіння; дивний політик, він у своїй азартній грі сипав пригорщами людські життя, але пощадив голови Талейрана, Поццо ді Борго20 і Меттерніха, дипломатів, смерть яких урятувала б Французьку імперію і які в його очах мали більшу вагу, аніж тисячі солдатів; це йому природа виявила рідкісну ласку — залишила серце в бронзовому тілі; веселий і добрий уночі в товаристві жінок, він уранці бавився з Європою, як ото пустотлива дівчина, коли, розважаючись, вона випліскує воду з ванни! Лицемірний і великодушний, простий і водночас любитель сухозлітки, позбавлений смаку і покровитель мистецтва; та попри всі свої суперечності,

великий у всьому, геній інстинкту й самодисципліни, Цезар — у двадцять п'ять років, Кромвель — у тридцять, і в той же час добрий батько і не менш зразковий чоловік, аніж будь-який крамар з вулиці Пер-Лашез. Це він створив пам'ятники, імперії, королів, кодекси законів, вірші, роман — і все це більше з натхнення, ніж за правилами. Це він хотів усю Європу зробити Францією. І після того як він збільшив нашу вагу до тієї міри, що ми мало не порушили закони земного тяжіння, він залишив нас біднішими, ніж ми були в той день, коли він простер над нами свою десницю. І він, який створив імперію задля своєї слави, втратив славу на кордонах цієї імперії посеред моря солдатської крові. Він уособлював у собі думку і дію, в ньому поєднувалися Дезе21 і Фуше22.

— То втілення сваволі, то сама справедливість — залежно від обставин! Справжній монарх,— сказав де Марсе.

— О, яка фтіха слюхати фас, коли ти топре попоїф! вигукнув барон де Нусінген.

— А ви думали, ми почастуємо вас сіренькими думками? — озвався Жозеф Брідо.— Якби треба було платити за втіху від бесіди, як ви платите за танці або музику, усього вашого багатства на це не вистачило б! У нас дотепи двічі в одній формі не подаються.

— Невже справді ми так здрібніли, як вважають оці панове? — сказала княгиня де Кадіньян, звертаючись до жінок і посміхаючись недовірливою і глузливою посмішкою.— Невже сьогодні, за режиму, який усе применшує і вже привчив нас любити малі квартирки, малі статейки, малі газетки, малі книжки, малі картини, неодмінно повинні змаліти й жінки? Якщо людина змінює одяг, то невже вона повинна змінити й серце? Пристрасті залишаться пристрастями за будь-якої епохи. Я знаю приклади дивовижної відданості, благородних

страждань, але їм бракує розголосу, слави, якщо хочете, яка за минулих часів возвеличувала гріхи знаменитих жінок. Але можна бути Агнесою Сорель23, і не рятуючи короля Франції. Хіба наша люба маркіза д'Еспар не варта пані Дубле або пані дю Дефан, у чиїх салонах стільки лихословили і чинили стільки зла? Хіба Тальйоні24 чимось поступається Камарго25? Хіба Малібран не варта Сент-Юберті26? Хіба наші поети не переважають поетів вісімнадцятого сторіччя? Якщо тепер з вини крамарів, які нами правлять, ми не маємо власного стилю, то хіба Імперія не наклала на все свій відбиток, подібно до епохи Людовіка П'ятнадцятого, і хіба її блиск не був казковим? А хіба занепали науки?

— Я згоден з вами, княгине, жінки нашої епохи справді здатні на високі вчинки,— сказав генерал Монріво.— Коли нам на зміну прийдуть нащадки, пані Рекам'є27 здасться їм не менш великою, ніж найпрекрасніші жінки минулих сторіч! За нашого життя відбулося стільки історичних подій, що не вистачить істориків, які могли б описати їх. Століття Людовіка Чотирнадцятого мало одну пані де Севіньє28, а нині в Парижі таких освічених дам не одна тисяча і пишуть вони, звичайно ж, краще, ніж пані де Севіньє, хоч і не друкують своїх листів. Хай там як ви назвете француженку, "світською жінкою" чи "вельможною дамою", вона завжди буде жінкою в істинному значенні цього слова. Еміль Блонде змалював нам чисто жіночі принади сучасної парижанки, але ця ж таки жінка, яка маніриться, хизується, щебече, повторюючи чужі думки, у грізну хвилину може стати героїнею. До того ж, любі дами, ваші помилки тим поетичніші, що вони завжди й неминуче загрожують вам великими небезпеками. Я багато спостерігав світ і зрозумів його, можливо, надто пізно. Але навіть за тих обставин, коли незаконність ваших почуттів мала виправдання, я бачив, що внаслідок якої-небудь випадковості, — назвіть це, якщо хочете, провидінням,— фатальна рука долі карала ту, кого ми називаємо жінкою легковажною.

— Сподіваюся,— сказала пані де Ванденес,— що ми здатні поводитися героїчно й за інших обставин...

— О, дайте змогу маркізові де Монріво прочитати свою проповідь до кінця! — вигукнула пані д'Еспар.

— Тим більше, що він багато проповідував власним прикладом,— озвалася баронеса де Нусінген.

— Мабуть, серед безлічі драм,— провадив генерал Монріво, — (я кажу "драма", бо ви часто вживаєте це слово",— пояснив він, звертаючись до Блонде), серед багатьох відомих мені драм, в яких позначився перст божий, найжахливіша була майже справою моїх рук.

— Розкажіть, розкажіть! — вигукнула леді Барімор.— Я так люблю тремтіти від жаху!

— Усі доброчесні жінки це люблять,— озвався де Марсе, поглянувши на чарівну дочку лорда Дадлі.

— Під час кампанії тисяча вісімсот дванадцятого року,— почав генерал Монріво,— я став мимовільною причиною жахливого нещастя, яке могло б допомогти вам, докторе Б'яншон,— сказав він, глянувши на мене,— з'ясувати деякі загадки стосовно людської волі, адже ви цікавитеся не тільки організмом людини, а й проблемами психології. То була моя друга кампанія, я любив небезпеку і сміявся з усього, як і годиться молодому, наївному лейтенантові. Коли ми дійшли до Березини, армія, як вам відомо, вже цілком розклалася й забула, що таке військова дисципліна. То був різношерстий набрід людей усіх національностей, що бездумно сунули з півночі на південь. Солдати проганяли від свого вогнища генерала, босого і в лахмітті, якщо він не приносив їм дров чи

харчів. Після переправи через ту знамениту річку безлад не зменшився. Я йшов сам-один, харчів у мене не було; спокійно вибравшись із Зембінських боліт, я став шукати оселю, куди мене пустили б хоч заночувати. Та хати траплялися рідко і в жодну мене не пускали. Лише надвечір я, на своє щастя, помітив невеличку і вбогу польську ферму, якої ви й уявити собі не можете, якщо тільки не бачили дерев'яних хатин Нижньої Нормандії або найубогіших хуторів Боського плоскогір'я. В таких житлах тільки одна кімната, розділена дощаною перебіркою на дві неоднакові половини — менша править за повітку, там складають сіно й солому. Сутеніло, але я розгледів, що над хатиною клубочиться дим. Сподіваючись знайти там товаришів милосердніших, ніж ті, до яких я досі звертався, я рішуче попрямував до тієї хатини. Увійшовши, я побачив накритий стіл. Кілька офіцерів і з ними жінка — картина досить звична — їли підсмажену на вугіллі конину з картоплею та мерзлі буряки. Я впізнав серед тих людей двох чи трьох капітанів з першого артилерійського полку, в якому я служив. Мене вітали гучними криками "ура", що дуже здивувало б мене по той бік Березини; але на той час мороз уже трохи ослаб, мої товариші відпочивали, їм було тепло, вони наїлися, а встелена соломою долівка обіцяла їм чудесний нічний сон. Ми були в ту пору невибагливі. Філантропія моїм товаришам нічого не коштувала — а це найпоширеніший різновид філантропії. Я сів на оберемок соломи і заходився їсти. В кінці столу, біля дверей до відгородженого закутня, в якому зберігали сіно й солому, сидів полковник — мій колишній командир, один з найдивовижніших людей, що їх доводилося мені зустрічати посеред того наброду, в якому я останнім часом перебував. Він був італієць. А якщо у південних краях природа нагородить когось красою, то це краса ні з чим не зрівнянна. Не знаю, чи звертали ви коли-небудь увагу на незвичайну білість шкіри в тих італійців, які вродилися не смуглявими? Ця білість просто вражає, а надто при свічках. Коли я прочитав у Шарля Нодьє про фантастичну постать

полковника Уде29, то в кожній з його вишуканих фраз я знайшов відгук власним враженням. Отже, мій полковник був італієць, як і більшість офіцерів його полку, взятого з армії принца Євгенія30. Він був дуже високий — певно, у сажень зростом,— може, трохи огрядний, але чудово збудований, неймовірно сильний і спритний та моторний, наче мисливський хорт. Чорне кучеряве волосся відтінювало білий колір обличчя — ніжний, наче у жінки; руки в нього були маленькі, ноги гарні, рот довершеної форми; ніс орлиний, причому його кінчик судомно стискався й білів, коли полковника розбирала лють, а це траплялося часто. Він спалахував з найменшої причини, і зараз я про це змовчу, ви зможете судити про його вдачу з моєї дальшої розповіді. Ніхто не міг лишатися спокійним у його присутності. Мабуть, один я його не боявся; правда, він почував до мене просто-таки виняткову дружбу і схвалював геть усі мої вчинки. Коли він гнівався, його лоб брався зморшками, і зсудомлені м'язи утворювали там ніби дельту або, якщо висловитися точніше, підкову Редгонтлетового коня31. Цей зловісний знак лякав навіть дужче, ніж магнетичний блиск його чорних очей. У такі хвилини все його тіло здригалося, а його сила, і так могутня, не знала впину. Голос полковника, не менш потужний, ніж голос Уде з повісті Шарля Нодьє, вимовляв звук "р" гаркаво, з чудними розкотистими переливами. Його вада, проте, іноді перетворювалася на перевагу, коли, скажімо, полковник давав команду на маневрах або говорив схвильовано, і ви уявити собі не можете, скільки енергії виражала ця гаркавість вимови, яку в Парижі вважають вульгарною рисою. Щоб зрозуміти це, треба було почути полковника. Коли він не гнівався, його очі сяяли ангельською сумирністю, а безхмарне чоло було сповнене чару. На жодному параді в усій італійській армії ніхто не міг зрівнятися з ним. Під час останнього огляду військ, який Наполеон улаштував перед останнім походом у Росію, наш полковник затьмарив самого д'Орсе, знаменитого красеня д'Орсе. Цей щедро обдарований природою чоловік весь

складався з суперечностей. Пристрасна вдача живиться контрастами. Але не запитуйте мене, чи справляв він на жінок той неподоланний вплив, якому ваша жіноча природа, — тут оповідач подивився на княгиню де Кадіньян,— скоряється, як скоряється розплавлене скло склодувові. Але за дивною примхою долі,— думаю, спостерігачі помічали цю дивовижу,— полковник не мав особливого успіху в жінок, а може, нехтував ними. Щоб дати вам уявлення про його нестямну вдачу, я розповім кількома словами про один випадок, якого я був свідком, коли він дав вихід своєму невтримному гніву. Ми просувалися з гарматами по дуже вузькій дорозі, з одного боку якої був крутий укіс, а з другого — лісові хащі. Посеред тієї дороги ми зіткнулися з іншим артилерійським полком, на чолі якого їхав полковник. Він зажадав від капітана, командира нашої першої батареї, щоб той поступився дорогою. Капітан, природно, відмовився; тоді полковник дав наказ своїй першій батареї рушати вперед, і хоча їздовий зробив усе можливе, щоб проїхати попід самими деревами, колесо лафета зачепило праву ногу нашого капітана і зламало її, а його самого викинуло з сідла. Все це відбулося як оком змигнути. Наш полковник був неподалік; відчувши неладне, він чвалом помчав на місце події, перестрибуючи через пеньки та петляючи між деревами й гарматами, ризикуючи беркицьнути з коня і скрутити собі в'язи; він опинився віч-на-віч з іншим полковником саме в ту мить, коли наш капітан, падаючи, крикнув: "До мене!" Наш полковник-італієць уже не був схожий на людину. Мов у келиху з шампанським, на губах у нього зашумувала піна, він гарчав, як лев. Нездатний вимовити бодай слово чи навіть крикнути, він тільки подав суперникові грізний знак, вихопивши з піхов шаблю й показавши на ліс. Обидва полковники попрямували туди, і через дві секунди супротивник нашого командира уже лежав долі з розкраяним черепом. Його солдати поступилися нам дорогою, і хай їм чорт, якщо вони завагались бодай на мить! Капітан, який чудом залишився живий і стогнав, лежачи в багнюці, куди його

скинуло колесом лафета, мав дружину, прегарну італійку з Мессіни, і наш полковник був небайдужий до неї. Ця обставина тільки підсилила його гнів. Він вважав за обов'язок захищати не лише жінку, яку вподобав, а й її чоловіка. І ось у тій хатині біля Зембінських боліт, де мене так щиро привітали, я побачив усіх трьох: капітан сидів навпроти мене, а його дружина — на протилежному кінці столу, віч-на-віч із полковником. Ту італійку звали Розіна; була вона мініатюрна, дуже смуглява, а з її чорних мигдалевидних очей, здавалося, струменів весь пал гарячого сіцілійського сонця. В той час вона була жалюгідно худа, а її притрушені порохом щоки скидалися на персик, виваляний у пилюці битого шляху. Вбрана в лахміття, змучена довгими переходами, із сплутаним і злиплим волоссям, яке було прикрите хусткою, зав'язаною вузлом на маківці, вона все ж таки зберегла риси жіночності. Граційні рухи, рожеві, красиво вигнуті уста, білі зуби, прегарний овал обличчя, тонкий стан цієї жінки, якій доводилося терпіти злигодні, холод, неувагу, досі могли розбудити пристрасть у серці того, хто ще не втратив потягу до прекрасної статі. Втім, Розіна належала до жінок зовні тендітних, але дужих і витривалих. Обличчя її чоловіка, хороброго й освіченого п'ємонтського дворянина, виражало насмішкувату добродушність, якщо тільки можна сполучити ці два поняття. Він, здавалося, й не підозрював про зв'язок, який ось уже три роки поєднував його дружину з полковником. Я пояснював цю поблажливість італійськими звичаями або якоюсь подружньою таємницею; і все ж була у виразі обличчя цього чоловіка якась загадка, що вселяла мені мимовільний острах. Його нижня губа, тонка й дуже рухлива, загиналася не догори в кутиках рота, а вниз, що, на мою думку, свідчило про притлумлену жорстокість у вдачі цієї людини, на вигляд такої флегматичної і лінивої. Ви, звичайно, зрозумієте, що, коли я увійшов, розмова за столом була не надто жвавою. Мої натомлені товариші їли мовчки; природно, вони поставили мені кілька запитань, і ми розповіли одне одному про свої лихі пригоди, водночас обмінюючись

думками про нинішню кампанію, про генералів, про їхні помилки, про росіян і про російські морози. Незабаром після мого приходу полковник, закінчивши свою вбогу трапезу, обтер вуса, побажав усім надобраніч, а тоді втупив свої чорні очі в італійку. "Розіно!" — сказав він і, не чекаючи відповіді, пішов спати у комірку, в якій лежало сіно. Суть полковникового звернення до Розіни була очевидною. В молодої жінки вихопився жест, який важко описати і який свідчив, що вона глибоко обурена, бачачи, як нешанобливо й не по-людському виставляють напоказ її залежність і ображають не тільки її жіночу гідність, а й гідність її чоловіка. Але в тому, як перекосилися риси її обличчя, як судомно зійшлися на переніссі брови, було й щось невимовно трагічне — можливо, вона передчувала свою долю. Розіна й далі спокійно сиділа за столом. Та через мить, мабуть, уже влігшися на своїй постелі з сіна й соломи, полковник повторив: "Розіно!" Цей другий оклик пролунав із ще брутальнішою наполегливістю, ніж перший. Гаркавість полковника і притаманне італійській мові, а надто в кінці слів, розтягування голосних підкреслювали деспотичну волю і нетерпіння цієї людини. Розіна зблідла, але підвелася, протислася позад нас і пішла до полковника. Всі мої товариші зберігали глибоку мовчанку; але я, на лихо, обвів усіх поглядом і засміявся. Мій сміх заразив і інших.

"Tu ridi?"* — озвався Розінин чоловік.

* Смієшся? (Іт.)

"Повір, друже, я не хотів завдати тобі прикрості,— відповів я, зразу посерйознішавши.— Тисячу разів перепрошую. А якщо одних вибачень тобі мало, я завжди до твоїх послуг..."

"Це не твоя провина, а моя!" — холодно відповів він.

Незабаром усі ми полягали в тій-таки кімнатці й заснули міцним непробудним сном. Наступного ранку кожен, не будячи сусіда, не шукаючи собі супутника, підвівся й подався в дорогу, куди очі світять, із тим егоїзмом, який і перетворив наш відступ на одну з найжахливіших і найсумніших драм, що будь-коли спіткали людей на землі. Але кроків за сімсот або вісімсот від нашого тимчасового притулку ми знову майже всі зійшлися й поплентали далі разом, наче зграя гусей, що їх утримує в одному табуні сліпа примха якого-небудь хлопчака. Одна й та сама необхідність підганяла нас уперед. Піднявшись на пагорок, з якого видно було ферму, де ми заночували, ми почули крики, схожі на рик сімейства левів у пустелі, на рев цілого табуна биків; але ні — ті зойки ні з чим відомим порівняти було не можна. Ми розрізнили і слабкий жіночий лемент, що домішувався до хрипкого, страшного гарчання. Охоплені моторошним жахом, ми всі разом обернулися назад; на тому місці, де ще недавно стояла хатина, тепер палахкотіло величезне вогнище. Втім, ще видно було, що двері будівлі підперті ззовні, а вікна — забарикадовані. Разом з клубами диму вітер доносив до нас і хрипке виття, і якийсь гострий сморід. За кілька кроків від нас ішов капітан — він тільки що спокійно приєднався до гурту. Ми мовчки дивились на нього, і ніхто не зважувався поставити фатальне запитання. Але він відчув нашу німу цікавість, тицьнув себе вказівним пальцем правої руки в груди, а лівою показав на пожежу.

"Son'io!"** — промовив він.

** Це я! (Іт.)

Ми рушили далі, не сказавши йому ні слова.

— Нема нічого страшнішого, ніж оскаженілий баран,— зауважив де Марсе.

— Було б жахливо, якби ми розійшлися під моторошним враженням цієї картини, — сказала пані де Портандюер.— Мені все це насниться...

— А яка ж кара спостигла першу любов пана де Марсе? — з усмішкою запитав лорд Дадлі.

— Шпаги англійців гостріші, ніж їхні дотепи,— сказав Блонде.

— Пан Б'яншон може нам про це розповісти, — відповів де Марсе, поглянувши на мене.— Бо він бачив, як ця жінка помирала.

— Бачив,— підтвердив я,— і її смерть була однією з найпрекрасніших, які мені доводилося спостерігати. Всю ніч ми з герцогом просиділи біля узголів'я вмирущої. Гостре запалення легенів не залишало жодної надії. Ще напередодні її соборували. Герцог задрімав. Близько четвертої ранку герцогиня прокинулась і, по-дружньому всміхнувшись, подала мені зворушливий знак, щоб я його не будив, а вона ж помирала! Вона схудла до неймовірності, але риси й овал обличчя зберегли благородну красу. Шкіра була бліда й прозора, наче порцеляна, під якою горіла свічечка. На цьому матовому тлі виділялися блискучі очі та гарячковий рум'янець, але все її обличчя променіло виразом величного спокою. Мабуть, вона жаліла герцога — її ніжне почуття до нього з наближенням смерті здавалося безмежним. Панувала глибока тиша. Кімната, м'яко освітлена затіненою лампою, мала такий самий вигляд, як і кожна кімната, де хтось помирає. В цю мить пробив годинник, і герцог прокинувся. Він був у розпачі, що заснув. Правда, я не помітив сердитого жесту, яким він висловив жаль, що пропустив кілька хвилин з тих небагатьох, які ще міг провести з дружиною; думаю, інша жінка не зрозуміла б його, але вмируща зрозуміла. Видатний державний

діяч, постійно заклопотаний інтересами Франції, герцог мав тисячі химер, через які людей, позначених печаттю генія, вважають за божевільних, хоча ці химери виникають унаслідок тонкої організації такої людини та вимогливості її розуму. Він пересів у крісло, що стояло впритул до ліжка, і став невідривно дивитись на дружину. Вмируща з останніх сил узяла чоловіка за руку, слабко потисла її і дуже тихим, але схвильованим голосом спитала: "Мій бідолашний друже, хто ж тепер тебе розумітиме?" І, дивлячись на нього, вона померла.

— Історії, які розповідає доктор, справляють глибоке враження,— сказав герцог де Реторе.

— І вони в нього дуже зворушливі,— зауважила панна де Туш.

— О мадмуазель, я бережу в пам'яті і жахливі історії. Але для кожної свій час і місце. Пригадуєте, як дотепно, за словами Шамфора32, хтось відповів герцогові де Фронзаку: "Щоб оцінити твій жарт, нам бракує десятьох пляшок шампанського".

— Але вже друга ночі, а розповідь про Розіну підготувала нас,— сказала господиня дому.

— Розповідайте, пане Б'яншон! — залунали вигуки з усіх боків.

Лікар жестом висловив згоду, і вмить запанувала тиша.

— Кроків за сто від Вандома на березі Луари, — почав Б'яншон,— стоїть старий, темний будинок з дуже високим дахом. Стоїть він самотою, і немає поблизу нього ні смердючої чинбарні, ні вбогого заїзду, які можна бачити на околицях

майже всіх малих містечок. Перед будинком розкинувся сад, що спускається до річки; самшитові кущі, колись підстрижені й розташовані вздовж алей, нині розрослися й перетворилися на справжні хащі. Верби, що спочатку росли тільки на березі річки, швидко потяглися вгору й утворили густий живопліт, за яким тепер майже не видно будинку. Дикі трави та бур'яни вкрили береговий укіс густим зеленим килимом. Фруктові дерева за десять років устигли здичавіти і вже не родять плодів, а їхні пагони утворюють густі хащі. Дерева, висаджені рядами, стоять сьогодні суцільною зеленою стіною. Доріжки, що їх колись посипали піском, заросли портулаком і від них, власне, не лишилося ніяких слідів. Стоячи на горі, де над урвищем височіють руїни старовинного замку герцогів Вандомських — на єдиному місці, звідки погляд може проникнути за цю огорожу — думаєш, що дуже й дуже давно (навіть годі уявити собі, коли це було) той куточок землі тішив серце якого-небудь дворянина, що кохався в трояндах, тюльпанах, розводив городину, але передусім захоплювався садівництвом. Із замкової гори можна помітити альтанку — власне, те, що лишилося від альтанки; під тим зеленим дахом досі стоїть стіл, ще не зовсім зруйнований невблаганним часом. Вигляд цього саду, що перестав існувати, навіює думку про скромні невибагливі радощі, якими люди тішаться у провінційній глушині — так, читаючи епітафію на могилі, уявляєш собі весь життєвий шлях якого-небудь статечного купця. Тихий смуток, що проник у твою душу, тільки посилюється, коли на одному з мурів помічаєш циферблат сонячного годинника, прикрашений добромисним християнським написом: "Ultimam cogita"* Дах будинку руйнується, віконниці зачинені, балкони обліплені ластів'ячими гніздами, двері завжди замкнені. Високі трави зеленими штрихами прокреслили потріскані камені в сходинках ґанку, залізні штаби й замки поржавіли. Вітер, сонце, зима, літо, сніг сточили дерево, пожолобили дошки, стерли фарби. Мертву тишу, яка тут панує, порушують тільки птахи, коти, куниці,

пацюки та миші, яким ніщо не заважає гасати скільки заманеться, битися, поїдати одне одного. Невидима рука повсюди накреслила слово таємниця. Якщо, спонукувані цікавістю, ви захочете подивитися на цей дім з вулиці, ви побачите величезні заокруглені вгорі ворота, в яких хлопчаки проколупали безліч дірок. Згодом я довідався, що ці ворота стояли забиті вже десять років. Заглянувши крізь якусь дірку, ви переконаєтеся, що подвір'я занедбане, як і сад. Між плитами бруківки пробиваються кущики трави. Величезні тріщини зміяться в мурах, почорнілі зубці яких густо пообплутували пагони витких рослин. Приступки ґанку розкололися, шворка від дзвінка зотліла, ринви розбиті. "Який небесний вогонь тут пронісся? Який суд прирік цю оселю на загибель? Може, тут хулили Бога? Чи зраджували Францію?" Такі запитання спадають на думку. Але плазуни шастають тут, не відповідаючи вам. Цей порожній і занедбаний дім — таємниця, розгадати яку нікому не вдасться. Колись це було невеличке ленне володіння і називалося воно Висока Вежа. Під час перебування у Вандомі — Деплен доручив мені там доглядати одну свою багату пацієнтку — споглядання цього загадкового будинку стало однією з моїх улюбленик розваг. Адже це куди цікавіше, ніж звичайні руїни! З руїнами пов'язуються спогади про щось незаперечно справжнє. Ця ж оселя хоч і стояла досі, але чиясь мстива рука невблаганно руйнувала її, і вона ховала в собі таємницю, якийсь невідомий задум або принаймні чиюсь примху. Не раз увечері підходив я до здичавілого живоплоту з кущів вербняка, що обгороджував ту ділянку.

* Думай про "смертну годину (латин.).

Незважаючи на подряпини, я пробирався крізь кущі в занедбаний сад, на ту садибу, яка не була більше ні приватною, ні громадською, і годинами міг споглядати хаос, що там панував. Але я не хотів поставити бодай одне

запитання якому-небудь балакучому вандомцеві, не хотів почути історію, що з нею було пов'язане це дивовижне запустіння, а така історія, мабуть же, існувала. Я сам уявляв собі, як відбуваються там різні незвичайні пригоди і втішався солодкими радощами тихого смутку. Якби я довідався про причину такої занедбаності — причину, можливо, банальну, я втратив би відчуття таємничої поезії, що п'янила і хвилювала мене. Цей занехаяний притулок пробуджував у моїй уяві найрозмаїтіші картини людського буття, затьмареного нещастями. То мені ввижався монастир, але без ченців, то мирне кладовище, але без покійників, що говорять із живими мовою надмогильних епітафій. Сьогодні я бачив тут дім прокажених, завтра — оселю Атрідів33, але найчастіше — провінцію з її відсталими поглядами, з її сонним життям. Я часто плакав там, але ніколи не сміявся. Не раз мене опановував мимовільний жах, коли я чув у себе над головою глухе свистіння крил дикого голуба. Грунт у тому саду був вологий, і весь час доводилося остерігатись ящірок, гадюк та жаб, які шастали там вільно й безтурботно, як це властиво дітям дикої природи. А головне, треба було звикнути до холоду, бо вже через кілька хвилин з'являлося відчуття, ніби вам лягає на плечі крижаний плащ — мов рука Командора34 на плече Дон Жуана. Одного вечора я пережив панічний жах: вітер повернув старий, заржавілий флюгер, а мені здалося, що то жалібно застогнав будинок у ту саму мить, коли в моїй уяві завершувалася похмура драма, що пояснювала причину цієї скорботи, застиглої в камені й дереві. Я повернувся в готель, охоплений сумними думками. Після вечері до мого номеру увійшла з таємничим виглядом господиня готелю й сказала:

"Ласкавий добродію, до вас прийшов пан Реньйо".

"А хто він такий, пан Реньйо?"

"Як, ви не знаєте пана Реньйо? Дивно",— сказала жінка, виходячи з кімнати.

І тут переді мною постав хирлявий, довготелесий чоловік, весь у чорному, з капелюхом у руці — чимось він мені здався схожим на барана, готового кинутись на ворога. Я побачив спадистий лоб, звужену догори голову і сіре обличчя, схоже на склянку з брудною водою. Такими бувають воротарі у міністрів. На незнайомцеві був старий вишмаруваний на швах сюртук, але в жабо його сорочки блищав діамант, а у вухах — золоті сережки

"З ким маю честь, добродію?" — запитав я.

Гість усівся на стілець, присунувся до мого вогню, поклав капелюх на мій стіл і, потираючи руки, відповів:

"Ну й холодно ж сьогодні, добродію. Я — пан Реньйо".

Я вклонився, подумавши: "Це мені вже відомо".

"Я місцевий нотар",— пояснив він.

"Щиро радий, добродію,— вигукнув я,— але з вельми поважних і тільки мені відомих причин писати заповіт я не збираюся!"

"Заждіть,— сказав він і підняв руку, ніби закликаючи мене до мовчанки. — Ідеться зовсім не про те, шановний пане! Мені стало відомо, що ви кілька разів прогулювалися в саду маєтку Висока Вежа".

"Прогулювався, добродію".

"Хвилиночку! — і він повторив свій жест.— Тим самим ви вчинили правопорушення. Добродію, ім'ям небіжчиці графині де Мерре і як виконавець її духівниці я прошу вас припинити ці прогулянки. Хвилиночку! Я не якийсь турок і не збираюся звинуватити вас у злочині. Цілком природно, що ви не маєте найменшого уявлення про обставини, які змушують мене не протидіяти руйнуванню найгарнішого у Вандомі будинку. Але, добродію, ви начебто людина освічена, і повинні розуміти, що закон передбачає сувору кару за вторгнення у приватне володіння, якщо воно замкнене. Огорожа — це та сама стіна. Правда, стан, у якому перебуває дім, може послужити виправданням вашій цікавості. Я залюбки дозволив би вам, добродію, гуляти там, скільки заманеться, але мені доручено стежити за виконанням заповіту небіжчиці, й тому я зобов'язаний просити вас більше не ходити в той сад. Я й сам, відколи розпечатав заповіт, не переступав поріг того будинку; він, як я мав честь повідомити вам, становить частку спадщини, яка залишилася після пані де Мерре. Ми тільки порахували в ньому двері й вікна, щоб з'ясувати розмір податку, який я й сплачую щороку із сум, заповіданих для цієї мети графинею. Ох шановний добродію, про її заповіт було багато балачок у Вандомі!"

Тут мій достойний гість замовк, щоб висякати носа. Я поставився до його промови з усією шанобливістю, чудово зрозумівши, що історія з духівницею пані де Мерре була найважливішою подією у його житті, основою його репутації, слави і життєвого добробуту. Настав час попрощатися з моїми чудовими мріями, з моїми романтичними вигадками; річ у тім, що я не міг опертися спокусі з'ясувати істину з офіційних уст.

"Шановний добродію, — звернувся я до свого гостя,— не вважайте це за нескромність, але я хотів би довідатися від вас про причину такого дивного заповіту".

На ці мої слова обличчя нотаря розквітло усмішкою вдоволення, яке відчуває людина, коли сідає на свого улюбленого коника.

Трохи манірним рухом він поправив на собі комірець сорочки, дістав табакерку, відкрив її, запропонував мені тютюну і, коли я відмовився, взяв собі велику понюшку. Він був щасливий! Людина, що не має свого улюбленого коника, навіть не здогадується, якої втіхи вона себе позбавила. Улюблений коник — це щось середнє між пристрастю й божевіллям. У ту мить я збагнув цей вислів Стерна в усій його повноті й зрозумів, чому дядько Тобі з такою радістю сідав за допомогою Тріма на свого бойового коня35.

"Я, добродію, служив старшим клерком у метра Рогена в Парижі,— почав свою розповідь пан Реньйо.— Чудова була контора. Ви, мабуть, про неї чули? Не чули? А проте фатальне банкрутство зробило її знаменитою. Не маючи достатніх засобів, щоб прилаштуватись у Парижі, де в тисяча вісімсот шістнадцятому році ціни на контори підскочили, я приїхав сюди і тут придбав контору свого попередника. У Вандомі я мав родичів і серед них багату тітку, що одружила мене із своєю дочкою. Так от, добродію,— провадив він, трохи помовчавши,— через три місяці по тому, як пан міністр юстиції затвердив мене на посаді, якось увечері, коли я вже збирався лягти спати (а тоді я ще не був одружений), мене викликали до графині де Мерре, у її маєток Мерре. Покоївка графині, славна дівчина, що тепер служить у цьому готелі, чекала мене біля воріт у колясці. О, хвилиночку! Я забув сказати вам, що за два місяці до мого приїзду сюди граф де Мерре переселився до Парижа й там помер. Закінчив він погано — від усіляких надуживань. Розумієте? В той день, коли він виїхав, графиня покинула Високу Вежу і все звідти вивезла. Ходили навіть чутки, ніби вона спалила меблі, килими, одне слово, речі, що складають обставу помешкання, яке нині перебуває у володінні

вищеназваної особи... Стривайте, що це я торочу? Даруйте, мені здалося, я диктую орендний договір... Так от, вона начебто спалила все це на лузі в Мерре. Ви бували в Мерре, добродію? Ні, звичайно,— відповів він за мене.— О, це чудове місце! До від'їзду з Високої Вежі,— вів він далі, похитавши головою,— граф і графиня десь місяців зо три провадили дуже дивний спосіб життя. Гостей вони більше не приймали, графиня оселилася на першому поверсі, граф — на другому. Коли графиня лишилася вдовою, вона взагалі перестала показуватись на люди, виходила з дому тільки до церкви. Згодом, оселившись у своєму маєтку, вона відмовилася прийняти кількох друзів і подруг, що приїздили до неї з візитами. Вона вже дуже змінилася на той час, коли покинула Високу Вежу, щоб переїхати в Мерре. Ця дорогоцінна жінка... (Даруйте, я сказав "дорогоцінна" тому, що цей діамант подарувала мені вона; хоч бачив я її один-однісінький раз...) Так от, ця вельможна дама була тяжко хвора. Мабуть, вона вважала свою хворобу невиліковною, бо померла, так і не покликавши лікаря. Хоча багато наших дам вважали, що в неї було негаразд з головою. Отож, добродію, я відчув страшенну цікавість, коли довідався, що пані де Мерре потребує моїх послуг. Та й не я один цікавився цією історією. Того ж таки вечора, хоч було вже пізно, все місто довідалося, що мене запрошено в Мерре. Дорогою я став розпитувати покоївку, але вона відповідала мені досить ухильно; все-таки я дізнався від неї, що вдень її господиня сповідалася кюре і що навряд чи вона доживе до ранку. В маєток ми приїхали години об одинадцятій. Я піднявся парадними сходами. Пройшовши через анфіладу великих кімнат з високими стелями, темних і з біса холодних та вогких, я дістався до парадної спальні, в якій лежала графиня. З чуток, що ходили про цю жінку (добродію, я ніколи не закінчу цієї розповіді, якщо почну переказувати вам усі небилиці, які я чув про неї), я уявляв її світською кокеткою. Та чи повірите, я ледь розгледів її на тому широченному ліжку, де вона лежала. Правда, ця величезна кімната з фризами в

старовинному стилі, такими запорошеними, що при одному погляді на них хотілося чхнути, була освітлена лише однією олійною лампою. О, та ви ж не були в Мерре! Так от, добродію, то було старовинне ліжко з високим ситцевим балдахіном, який прикрашали чудові візерунки квітів та листя. Біля ліжка стояв нічний столик, і я побачив на ньому книжку "Наслідування Ісуса Христа". До речі, і ту книжку, і лампу я придбав для своєї дружини. Стояло там глибоке крісло для покоївки і два стільці. В каміні не топилося. Оце й уся обстава. В інвентарній відомості вона не зайняла б і десятьох рядків. О шановний, коли б ви опинилися на моєму місці й побачили ту простору спальню, обтягнуту коричневим штофом, вам би здалося, що ви перенеслися на сторінки якогось роману. Від усього там віяло крижаним холодом, і навіть більше, віяло смертю,— проказав він, театрально піднісши руку і зробивши паузу.— Тільки тоді, коли я підійшов до ліжка зовсім близько і добре придивився, побачив я пані де Мерре, і то завдяки тому, що світло від лампи падало якраз на подушки. Обличчя в графині було жовте, як віск, і крихітне, мов кулачок. На голові в неї був мереживний чепчик, з-під якого вибивалося чудове, але зовсім сиве, біле як молоко, волосся. Вона напівсиділа в ліжку, спершись спиною на подушки, хоча це, мабуть, коштувало їй неймовірних зусиль. Її великі чорні очі, глибоко запалі і майже згаслі, втупились у мене нерухомим поглядом. "Нарешті..." — прошепотіла вона, ледь підвівши брови. Її чоло блищало від крапель поту. Висхлі руки скидалися на кістки, обтягнуті тонесенькою шкірою, на них виразно проступали всі жили і м'язи. Колись вона була, напевне, красунею, але в ту хвилину я не міг дивитись на неї без внутрішнього тремтіння. За словами тих, хто вдягав її в саван, її худорба здавалася немислимою для людини, яка ще годину тому була жива. О, то справді було моторошне видовище! Хвороба так висмоктала цю жінку, що вона скидалася на привид. Коли вона заговорила до мене, її бузкові губи майже не ворухнулись. Хоча моє ремесло привчило мене до таких сцен, адже я не раз

засвідчував духівниці вмирущих, стоячи біля їхнього узголів'я, признаюся, що сльози рідних і агонія хворих не справляли на мене такого гнітючого враження, як смерть цієї самотньої, мовчазної жінки в її просторому замку. Я не чув найменшого шереху, не помічав, щоб від дихання хворої бодай трохи здіймалося укривало, і стояв стовпом, дивлячись на неї, мов у якомусь заціпенінні. Я бачу всю ту сцену, наче стою там ось зараз. Нарешті її великі очі ожили, вона спробувала підняти праву руку, але рука безсило впала на постіль, і ледь чутним зітханням, бо голосу в неї уже не було, з її уст злетіли слова: "Я з нетерпінням чекала вас". її щоки зарожевіли. Говорити було їй важко, добродію. "Ласкава пані..." — почав я. Вона подала мені знак, щоб я мовчав. У цю ж мить стара служниця підвелася з крісла й прошепотіла мені на вухо: "Мовчіть, бо графиня не зносить найменшого шуму. Ваші слова можуть схвилювати її". Я сів. Через кілька секунд пані де Мерре зробила неймовірне зусилля і просунула праву руку під своє узголів'я. Якусь мить вона перепочивала, потім востаннє напружилась і витягла з-під подушки запечатаний конверт — краплі поту цівками потекли в неї з лоба. "Я довіряю вам свій заповіт. О Боже! О Господи!" — прошепотіла вона. І це вже був кінець. Вона схопила розп'яття, що лежало в неї на ліжку, швидко піднесла його до губів і померла. Я досі здригаюся, згадуючи, з яким виразом дивились її очі перед смертю. Мабуть, вона дуже страждала. Але в останньому її погляді сяйнула радість, і це почуття відбилося в уже мертвих очах. Я забрав заповіт із собою, а коли його було розпечатано, довідався, що пані де Мерре призначила мене виконавцем своєї духівниці. Весь свій статок, за винятком кількох, окремо зазначених сум, вона заповіла Вандомській лікарні. А ось як графиня розпорядилася щодо Високої Вежі. Вона наказувала, щоб протягом п'ятидесяти років після її смерті будинок залишався в тому самому стані, в якому він буде в день її скону, забороняла будь-кому заходити в нього, робити в ньому бодай найменший ремонт і навіть виділила певну суму грошей

на платню сторожам, якщо виникне потреба найняти їх для того, щоб ніхто не зазіхнув порушити її посмертну волю. Якщо волю небіжчиці буде виконано, то по закінченні вказаного в заповіті терміну дім перейде до моїх спадкоємців, бо вам, певне, відомо, добродію, що самі нотарі не мають права успадковувати майно від своїх клієнтів. Якщо ж заповіт буде порушено, то Висока Вежа дістанеться законним спадкоємцям, але за умови, що буде виконано додаткове розпорядження небіжчиці, докладене до заповіту, причому його можна буде розпечатати лише тоді, коли минуть указані півсотні років. Досі заповіту ніхто не опротестував, отже..."

Не договоривши останньої фрази, довготелесий нотар подивився на мене з виразом тріумфу, а я пролив бальзам на його душу, сказавши йому кілька похвальних слів.

"Ви справили на мене своєю розповіддю таке сильне враження,— мовив я на закінчення,— аж мені ввижається ота вмируща з обличчям білішим за простирадло. Її блискучі очі вселяють мені жах, і сьогодні вночі вона неодмінно мені присниться. Але, мабуть, у вас виникли якісь здогади з приводу цього дивного заповіту?"

"Ні, добродію,— відповів мій співрозмовник з комічною урочистістю,— я ніколи не дозволю собі судити вчинки осіб, що вшанували мене таким подарунком, як оцей діамант".

Та я почав наполягати, і чесний нотар не зміг довго опиратися спокусі. Незабаром він переказав мені з усіма подробицями — і не без довгих відступів — глибокі висновки місцевих політиків обох статей, чиє слово — закон у Вандомі. Але ті висновки були такі суперечливі, такі плутані, що я мало не заснув, попри весь свій інтерес до цієї невигаданої історії. Глухе бубніння нотар я, що звик дослухатися тільки до власного голосу в розмовах із клієнтами та односельцями,

приспало навіть мою цікавість. На щастя, мій гість зібрався йти.

"Ох добродію,— сказав пан Реньйо, уже спускаючись сходами,— хто б не хотів прожити ще сорок років. Але... хвилиночку! — І він з лукавий виглядом притулив указівного пальця правої руки до носа, ніби хотів сказати: "Слухайте уважно!" — Щоб стільки прожити, треба мати менше, ніж шістдесят".

Його останні слова, які він, певно, вважав надзвичайно дотепними, пробудили мене з дрімоти. Зачинивши за ним двері, я сів у крісло, поставив ноги на гратки каміну і почав вигадувати роман у сталі Анни Радкліф36, побудований на юридичних відомостях, добутих від пана Реньйо. Аж тут двері моєї кімнати відчинилися під поштовхом жіночої руки, й увійшла моя господиня, тілиста, життєрадісна, добродушна жінка, яка не виконала свого призначення: вона була справжня фламандка, а Тенеріс37 так і не намалював її на жодній своїй картині.

"Ну що, пане, Реньйо, звісно, виклав вам свою історію про Велику Вежу?"

"Виклав, тітонько Лепа".

"І що ж він вам розповів?"

Я повторив їй у кількох словах невеселу й загадкову оповідь про пані де Мерре. З кожною моєю фразою вона все дужче витягувала шию, дивлячись на мене з проникливістю корчмарки — ця якість є чимось середнім між чуттям жандарма, хитрістю шпига і лукавством купця.

"Дорога тітонько Лепа, мені здається ви знаєте про це більше,— сказав я, закінчивши свою розповідь.— Правда ж? Інакше чому б вам заходити зараз до мене?"

"Ой ні, слово честі, ні! Це така ж правда, як і те, що я жінка чесна і мене звуть Лепа..."

"Не присягайтеся, я з ваших очей бачу, що вам відома якась таємниця. Ви, звичайно, знали пана де Мерре. Що він був за людина?"

"Звісно, знала. Пан де Мерре був справжній красень, а високий — поглядом його не охопиш! Такі дворяни тільки в Пікардії водяться. А з яким норовом! Як тільки що, спалахне, мов сірник,— так у нас тут кажуть. За все платив готівкою, щоб не мати ні з ким прикрощів. Надто він був запальний. Наші дами були в нестямі від нього".

"Тому що він мав такий норов?" — спитав я.

"Можливо,— відповіла моя хазяйка.— Ви ж розумієте, пане, за будь-якого чоловіка пані де Мерре не пішла б. Я не хочу кривдити інших, але вона була найгарнішою і найбагатшою нареченою в усій Вандомській окрузі. Та й гроші мала — тисяч двадцять річного прибутку, не менше. Все місто зібралося на їхнє весілля. Молода була така мила, така приязна — золото, а не жінка. О, з них була чудова пара!"

"А вони були щасливі в шлюбі?"

"Та хіба я знаю? І так, і ні... Про це ми могли тільки здогадуватись, ви ж розумієте... Хіба вельможні пани кажуть нам, що там у них на душі? Пані де Мерре була жінка добра, лагідна, і, либонь, їй доводилося терпіти від крутого норову

свого чоловіка. Та хоч і гордий він був, ми любили його. Таким він уже вродився. Дворянин... самі розумієте..."

"А проте, мабуть, сталося якесь лихо, адже подружжя Мерре розлучилися так раптово..."

"Про лихо я не казала, пане. Сталося там у них щось чи не сталося, я не знаю".

"Та невже? Тепер я переконаний, що знаєте ви багато".

"Ну гаразд, пане, я вам усе розповім. Коли сюди прийшов пан Реньйо, я зразу подумала, що він заговорить з вами про пані де Мерре і про Високу Вежу. Тоді й спало мені на думку спитати у вас поради, бо ви, я бачу, чоловік розважливий і нездатний посміятися з такої простої жінки, як я. Я ж нікому й ніколи не сподіяла зла, а от маю тепер мучитися докорами совісті. Тутешнім людям я не зважилася б розкрити душу, бо всі вони базіки, і язика за зубами тримати не вміють. А ви, добродію, живете в моєму готелі уже давно, ніхто досі так довго в мене не жив, і вам я із спокійною душею можу розповісти про ті п'ятнадцять тисяч франків..."

"Дорога тітонько Лепа,— урвав я потік її слів,— якщо ви своєю сповіддю хочете втягти мене в якусь темну історію, то я нізащо в світі не хочу її вислуховувати".

"Не бійтеся,— сказала вона.— Зараз самі переконаєтеся".

Наполегливість моєї доброї господині навіяла мені думку, що не я перший, кому довіряє вона таємницю, яку я один повинен був берегти, і я наготувався слухати.

"Коли імператор прислав сюди на проживання військовополонених та інших чужоземців, до мене поселили на державний кошт одного молодого іспанця — його залишили у Вандомі під слово честі. Та хоч він і дав слово, що не втече, його однаково зобов'язали щодня з'являтись до префектури. А був він дуже знатного роду, ви вже мені повірте. Прізвище в нього закінчувалося на "ос" і "діа", Багос де Фередіа чи якось так. Воно записане у мене в книзі пожильців, ви можете подивитись, якщо захочете. О, то був вродливий хлопець, а кажуть же, що всі іспанці бридкі. Зросту він був невисокого — футів п'ять чи трошки більше, але збудований досконало. Руки мав невеличкі, а як же він про них піклувався! Ви б тільки подивилися. Різних там щіточок для догляду за руками в нього було не менше, ніж знадобів для чепуріння в якої-небудь світської дами. Волосся в нього було густе, чорне, очі вогнисті, колір обличчя дещо смуглявий, але мені воно дуже подобалося. Такої тонкої білизни, як у нього, я ні в кого не бачила, хоча в мене селилося чимало вельможних осіб і серед них генерал Бертран38, герцог д'Абрантес із дружиною, пан Деказ39 і навіть король іспанський. Їв мій пожилець мало, але був такий чемний, такий люб'язний, що сердитись на нього я не могла. Знаєте, я дуже прихилилась до того молодика, хоча з нього не витягнеш було й чотири слова за день. Йому щось говориш, а він мовчить. Такої вже він був химерної вдачі — кажуть, усі іспанці такі. Він усе читав свій молитовник, наче кюре, справно ходив на месу й на всі інші відправи. В церкві — ми тільки згодом звернули на це увагу — він завжди сідав за два кроки від каплички пані де Мерре. Він сів на те місце ще коли вперше прийшов до церкви, і тому ніхто не подумав, що він зробив це умисне. До того ж він ніколи не відривав очей від свого молитовника, сердешний. А вечорами приохотився гуляти на горі, між руїнами замку. То була єдина розвага для бідолашного хлопця, там він згадував свою батьківщину. Кажуть, в Іспанії всюди гори. Уже в перші дні він став повертатись додому пізно. Я тривожилася, бачачи, що він

приходить не раніш як опівночі, але потім ми звикли до цієї його химери; він узяв ключ від вхідних дверей, і ми більше не чекали його. Жив він у нашому домі на Казарменій вулиці. Потім один наш конюх розповів, що, купаючи якось увечері коней, він нібито побачив далеко посеред річки нашого іспанського гранда, що плив, як риба. Коли мій гість повернувся додому, я порадила йому остерігатися водоростів. Мені здалося, він був дуже невдоволений, що його побачили на річці. А потім, добродію, одного дня, чи точніше ранку, його кімната виявилася порожня — він не повернувся. Я все обнишпорила і знайшла в шухляді його столу записку, п'ятдесят іспанських золотих монет вартістю в п'ять тисяч франків і на десять тисяч дорогоцінностей у запечатаній коробочці. В записці було сказано, що як він не вернеться, то гроші й діаманти ми можемо забрати собі з тією умовою, щоб ми відправили молебень за щасливе завершення його втечі та за його здоров'я. Тоді ще був живий мій чоловік — він зразу побіг на пошуки. І знаєте, яка дивна річ? Мій чоловік приніс одяг нашого іспанця, а знайшов його він під великим каменем, біля паль на березі річки, з того боку, де замок, і майже навпроти Високої Вежі. З дому мій чоловік вийшов рано, і ніхто йому не зустрівся. Коли я показала листа, ми вирішили спалити одяг, і, як того хотів граф Фередіа, оголосили, що він утік. Супрефект підняв на ноги всю жандармерію, але марно. Іспанця так і не зловили. Мій Лепа гадав, що наш постоялець утопився в річці. А я, добродію, думаю інакше, бо, схоже, в цій історії замішана пані де Мерре, адже Розалі казала мені, що в її господині було розп'яття із срібла та чорного дерева, і вона дуже ним дорожила і навіть у труну звеліла його собі покласти, а в перші дні, коли пан Фередіа оселився в нас, я бачила в нього достоту таке розп'яття, а потім воно кудись зникло. То як ви гадаєте, пане, чи можу я по совісті взяти ті п'ятнадцять тисяч, що їх мені залишив іспанець? Чи належать вони мені по закону?"

"Безперечно. А ви пробували розпитати Розалі?"

"Авжеж, пане, пробувала. Та де там. Дівчина мовчить, як стіна. Щось вона знає, але нічого в неї не випитаєш".

Погомонівши зі мною ще трохи, хазяйка пішла, залишивши мене під владою невиразних і похмурих дум, романтичної цікавості й забобонного жаху. Приблизно таке почуття опановує нас, коли вночі ми заходимо до зануреної в морок церкви і помічаємо десь під високими склепіннями слабке світло; ковзає чиясь чорна постать, чутно шарудіння чи то сукні, чи то сутани... і ми здригаємось. Маєток Велика Вежа і його буйні трави, його забиті вікна, його заржавілі залізні засуви, його замкнені двері, його порожні покої раптом постали переді мною якоюсь моторошною фантасмагорією. Я подумки намагався проникнути в цю таємничу оселю і там розплутати вузол незбагненної історії, драми, яка згубила трьох людей. Розалі стала для мене найцікавішою людиною у Вандомі. Придивляючись до неї, я помітив відблиск причаєної думи на її круглому личку, що пашіло здоровим рум'янцем. Здавалося, її мучать докори сумління, але водночас утішає якась надія; вираз її обличчя зраджував таємницю, як буває у жінок, що моляться надто ревно, або у дівчини-дитиновбивці, якій постійно мариться останній крик її немовляти. Правда, повадки Розалі були наївними й грубими, нелукава усмішка не ховала в собі нічого злочинного, і ви зрозуміли б, що вона невинна, при одному погляді на її велику, синю з червоним картату хустку, яка прикривала пишні груди, туго обтягнуті сукнею в лілову та білу смужку. Ні, я не поїду з Вандома, поки не розкрию таємницю Великої Вежі — так я вирішив. Для цього я навіть стану — якщо буде треба — коханцем Розалі.

"Розалі..." — озвався я до дівчини якось увечері.

"Вам чогось треба, пане?"

"Ви не заміжня?"

Вона ледь помітно здригнулася.

"О, я легко знайду собі чоловіка, коли мені закортить запхати голову в ярмо",— відповіла вона, засміявшись.

Розалі швидко погамувала хвилювання, бо вміння опановувати себе притаманне всім жінкам, від вельможних дам і до служниць у корчмі включно.

"Ви така свіжа, така приваблива, женихи до вас, либонь, липнуть, як мухи до меду. Скажіть, чому ж по смерті пані де Мерре ви пішли працювати в готель служницею? Хіба вона не заповіла вам хоч би невеличкої ренти?"

"Звичайно, заповіла, пане. А чом би мені й не служити тут? Кращого місця не знайдеш у всьому Вандомі".

Таку відповідь судді та адвокати називають "висловлюванням не по суті". В цій романтичній історії Розалі здавалася мені центром шахівниці. До неї тяглися всі нитки істини й обплутували її тугим вузлом. Я почав виявляти до цієї дівчини особливу увагу. Але йшлося аж ніяк не про звичайну любовну пригоду. Я передусім бачив у Розалі розв'язку роману, хоча знайшов у ній, як і в усіх жінках, навколо яких обертаються наші думки, чимало переваг: вона була охайна, чепуриста і, звичайно, вродлива — про це годі й казати. Незабаром я вже бачив у ній усі принади, якими пристрасть наділяє жінку в наших очах, хай би яке скромне становище вона посідала. Через два тижні після візиту нотаря, одного вечора, а власне, ранку, бо вже давно минуло за північ, я попросив Розалі:

"Розкажи мені все, що тобі відомо про пані де Мерре".

"Ох, не просіть у мене такого, пане Орас!" — прошепотіла вона з жахом.

Її вродливе личко спохмурніло, рум'янець побляк, очі втратили свій наївний, м'який блиск.

"Ну, гаразд,— сказала Розалі, помовчавши.— Якщо вам так хочеться, я розповім. Але збережіть усе в таємниці".

"Заспокойся, дитино, я збережу твою таємницю. Даю тобі чесне слово злодія, а це те слово, на яке можна покластися більше, ніж на чиєсь інше".

"Якщо вам однаково, то я волію покластися на вашу власну чесність",— відповіла Розалі.

Тут вона поправила свою нашийну косинку і влаштувалася зручніше. Адже коли ти готуєшся почати довгу розповідь, треба, щоб усе вселяло довіру й відчуття спокою. Найцікавіші історії люди розповідають у затишній атмосфері, як, приміром, та, що панує за нашим столом. Ніхто не розповів нічого путнього навстоячки або натщесерце. Якби я схотів записати все багатослів'я Розалі, то навряд чи для цього вистачило б і цілої книжки. Та оскільки її плутана розповідь доповнює балаканину нотаря і теревені пані Лепа, як середній член арифметичної пропорції доповнює два її крайні члени, мені доведеться коротко переказати її. Отож розповім лише найістотніше.

Кімната, яку пані де Мерре займала в маєтку Висока Вежа, була на першому поверсі; вбудована у стіну комірчина футів у чотири завглибшки правила їй за гардеробну. Місяців за три до

пригоди, про яку я збираюся вам розповісти, пані де Мерре занедужала, і чоловік, щоб не турбувати її, перебрався до іншої кімнати, на другому поверсі. Внаслідок однієї з тих випадковостей, що їх передбачити неможливо, він якось увечері повернувся з клубу, куди ходив почитати газети та погомоніти про політику, на дві години пізніше, ніж звичайно. Дружина думала, що він уже давно повернувся і спить у своїй кімнаті. Але вторгнення ворожих військ до Франції стало предметом аж надто жвавого обговорення, партія в більярд проходила азартно, і граф програв сорок франків — суму величезну для Вандома, де всі складають гроші і де звичаї відзначаються гідною похвали скромністю, яка, можливо, і є джерелом істинного щастя; шкода тільки, що жоден парижанин не усвідомлює собі цього. З деякого часу пан де Мерре задовольнявся тим, що запитував Розалі, чи лягла дружина спати і, незмінно дістаючи ствердну відповідь, зразу підіймався до себе; звичка й довіра зробили його поблажливим. Але того вечора йому вкинулась у голову фантазія зайти до дружини, щоб розповісти їй про свою невдачу і, можливо, знайти в неї розраду. Бо ще за обідом він помітив, що пані де Мерре вдягнена дуже кокетливо. Повертаючись із клубу, граф думав, що дружина, мабуть, цілком одужала і після хвороби навіть погарнішала. Як і всі чоловіки, він це помітив занадто пізно. Вдома пан де Мерре не став кликати Розалі, яка була на кухні і стежила за тим, як кухарка й кучер розігрують складну партію в бриск, а зразу рушив до дружининої спальні, освітивши собі дорогу великим ліхтарем, який поставив на першу приступку сходів. Його кроки — а впізнати їх було легко — лунко відбивалися під склепінням коридору. В ту мить, коли граф повертав ключ у дверях кімнати пані де Мерре, йому почулося, ніби дверці комірчини, про яку я розповідав вище, скрипнули, зачиняючись. Та коли він увійшов, пані де Мерре була сама — вона стояла біля каміна. Граф подумав, що в комірчину зайшла Розалі. Одначе підозра, яка дзвіночком теленькнула в нього

над вухом, похитнула його наївну довіру. Він подивився на дружину і прочитав у її очах тривогу і якийсь сторожкий переляк.

"Ви сьогодні пізно повернулися",— сказала вона.

Її голос, завжди такий чистий і мелодійний, здався йому злегка зміненим. Пан де Мерре нічого не відповів, бо в цю хвилину увійшла Розалі. Її поява вразила його, мов удар блискавки. Схрестивши на грудях руки, він став машинально ходити по кімнаті, од вікна до вікна.

"Вас що-небудь засмутило чи вам нездужається?" — боязко спитала у чоловіка дружина, тим часом як Розалі допомагала їй роздягатись.

Граф помовчав.

"Ідіть, Розалі,— сказала пані де Мерре своїй покоївці,— я сама накручу папільйотки".

З одного погляду на обличчя чоловіка вона відчула, що сталося лихо, і хотіла зостатися з ним наодинці. Коли Розалі пішла чи вдала, що пішла, бо вона принишкла на кілька хвилин за дверима у коридорі, пан де Мерре сів біля дружини і холодно сказав:

"Пані, у вашій гардеробній хтось є!"

Вона спокійно подивилася на чоловіка і просто відповіла:

"Нікого там нема".

Це "нікого там нема" гострим болем відбилося у серці пана де Мерре. Повірити дружині він не міг, а ніколи ще не здавалася вона йому такою чистою і непорочною, як у цю хвилину. Граф підвівся й рушив до гардеробної, збираючись відчинити двері. Пані де Мерре схопила чоловіка за руку, втримала його і, сумно подивившись на нього, сказала незвично схвильованим голосом:

"Подумайте про те, що коли ви відчините двері й нікого там не знайдете, усе між нами буде скінчено".

Невимовна гідність, якою дихала вся поведінка дружини, нагадала графові, що він завжди ставився до неї з глибокою повагою. І тоді гордий вельможа прийняв одне з тих рішень, яким бракує тільки належного розголосу, щоб здобути безсмертну славу.

"Гаразд, Жозефіно, я не відчинятиму дверей. Бо знайду я там когось чи не знайду — в обох випадках нам довелося б навіки розлучитись. А зараз вислухай мене: я знаю, що душа твоя чиста, що ти живеш життям праведниці й, звичайно, не вчиниш смертного гріха, навіть щоб врятувати своє життя".

На ці слова пані де Мерре розгублено подивилась на чоловіка.

"Ось твоє розп'яття,— провадив граф.— Присягнися мені перед богом, що в гардеробній нікого нема. Я повірю тобі й не відчинятиму дверей".

Пані де Мерре взяла розп'яття.

"Присягаюся",— сказала вона.

"Голосніше! — звелів чоловік.— І повтори за мною слово в слово: "Присягаюся перед Богом, що в гардеробній нікого нема".

Без запинки в голосі вона повторила ці слова.

"От і гаразд", — холодно промовив пан де Мерре.

Запала коротка мовчанка.

"Яка чудова річ, я раніше її у вас не бачив,— сказав граф, роздивляючись розп'яття з чорного дерева, інкрустоване сріблом.— Дуже тонка робота".

"Я купила його в Дювів'є. Торік він придбав це розп'яття в одного побожного іспанця, коли через Вандом проходив загін полонених".

"Он як!" — зауважив пан де Мерре і, повісивши розп'яття на цвях, там, де воно висіло, подзвонив.

Розалі не змусила себе довго чекати. Пан де Мерре швидко пішов їй назустріч, відвів її до вікна, яке виходило в сад, і заговорив до неї стишеним голосом:

"Мені відомо, що Горанфло збирається з тобою одружитись, і тільки бідність заважає вам побратися. Ти йому сказала, що вийдеш за нього лише тоді, коли він зуміє влаштуватися десятником на будівництві... Так от, іди й негайно приведи його сюди, хай він візьме із собою кельму та інший інструмент. Постарайся нікого не розбудити в домі, де він живе. Винагорода за сьогоднішню роботу перевищить ваші мрії. Та гляди, коли вийдеш звідси, не плещи язиком, а то...— Він нахмурив брови; Розалі була пішла, але граф повернув її: — На

ось візьми мій ключ, він годиться до всіх замків. Жане!" — покликав він гучним голосом, що відбився луною в усьому коридорі.

Жан, що був водночас і кучером, і довіреною особою графа, покинув карти і негайно з'явився.

"Лягайте всі спати, — звелів хазяїн і, подавши Жанові знак підійти ближче, тихо додав: — Коли всі поснуть — поснуть, розумієш? — ти повідомиш мене про це".

Віддаючи всі ці розпорядження, пан де Мерре не спускав очей з дружини, потім спокійно сів поруч з нею біля каміна і став розповідати їй про злощасну партію в більярд та про суперечки в клубі. Коли Розалі повернулася, вона застала подружжя де Мерре за невимушеною розмовою.

Незадовго перед тим граф звелів привести до ладу всі стелі в парадних покоях нижнього поверху. Гіпсу у Вандомі мало і витрати по доставці значно набавляють йому ціну. Тому пан де Мерре закупив гіпсу більше, ніж потребував, знаючи, що лишки у нього завжди хтось купить. Ця обставина підказала йому задум, який він і здійснив.

"Горанфло прийшов, пане",— пошепки повідомила Розалі.

"Хай увійде!" — голосно сказав пікардійський вельможа.

Побачивши муляра, пані де Мерре ледь помітно зблідла.

"Горанфло,— сказав граф,— сходи в каретний сарай по цеглу. Принеси її сюди стільки, щоб вистачило замурувати двері до комірчини. Потім візьмеш гіпс, який у нас лишився, й отинькуєш стіну.— Він підкликав до себе Розалі й муляра і тихо

додав:— Слухай, Горанфло, цю ніч ти перебудеш тут. А завтра вранці отримаєш паспорт, з яким виїдеш за кордон — у те місто, яке я вкажу. На дорогу я дам тобі шість тисяч франків. У тому місті ти проживеш десять років; якщо тобі там не сподобається, переберешся кудись-інде, але в тій самій країні. Поїдеш через Париж і чекай мене там. У Парижі я дам тобі вексель іще на шість тисяч — їх ти отримаєш по своєму поверненні, якщо точно виконаєш умови нашого договору. Я плачу тобі за те, щоб ти мовчав, як могила, про те, що робитимеш тут сьогодні вночі. З тобою, Розалі, ми домовимося так: ти отримаєш десять тисяч франків, але гроші тобі буде виплачено в день твого весілля і за умови, що ти вийдеш за Горанфло. Отож, якщо хочете, щоб ваше весілля відбулося, мовчіть. Інакше посагу вам не бачити".

"Розалі, причеши мене",— покликала пані де Мерре.

Граф спокійно ходив сюди-туди по кімнаті, поглядаючи на двері до гардеробної, на муляра й на дружину, але в його поведінці годі було помітити вияв образливої недовіри. Працюючи, Горанфло мусив зчиняти грюкіт. Пані де Мерре скористалася хвилиною, коли муляр кинув на підлогу оберемок цегли, а чоловік відійшов у протилежний кінець кімнати, й прошепотіла Розалі:

"Отримаєш тисячу франків ренти, моя люба, якщо зумієш шепнути Горанфло, щоб він залишив унизу щілину.— Потім спокійно промовила на повен голос:— Іди-но поможи йому!"

Подружжя де Мерре просиділи мовчки весь той час, поки Горанфло замуровував двері. З боку чоловіка ця мовчанка була умисною: він не хотів дати дружині нагоду кинути якусь фразу з подвійним змістом. А пані де Мерре мовчала з обачності, а може, з гордості. Коли стіна піднялася до половини, хитрий муляр скористався миттю, коли пан де Мерре обернувся до

нього спиною і розбив киркою скло в одній стулці дверей — з цього пані де Мерре зрозуміла, що Розалі переказала її слова Горанфло. І тоді всі троє побачили похмуре смагляве обличчя чорноволосого незнайомця з палахкотючим поглядом. Перш ніж її чоловік обернув голову, бідолашна жінка встигла кивнути ув'язненому, ніби кажучи: "Надійтеся!"

О четвертій годині, щойно почало розвиднятися (а був вересень), муляр закінчив роботу. Він залишився під наглядом Жана, а пан де Мерре ліг спати у кімнаті дружини. Встаючи вранці з постелі, він безтурботно вигукнув:

"А чорт! Мені ж треба сходити в мерію взяти паспорт".

Він надів капелюха, ступив три кроки до дверей, але вернувся й узяв розп'яття. Дружина затремтіла від радості. "Він піде до Дювів'є",— подумала вона. Тільки-но граф вийшов, графиня подзвонила Розалі.

"Кирку! Скоріше кирку! І до роботи! — вигукнула вона.— Я бачила вчора, як Горанфло припасовував цеглини. Ми встигнемо пробити отвір і замурувати його".

Розалі вмить принесла якийсь молот, і її пані з нестямним азартом, який годі було запідозрити в ній, заходилася руйнувати стіну. Їй уже пощастило вибити кілька цеглин, та коли вона замахнулась, щоб ударити ще сильніше, до кімнати раптом увійшов пан де Мерре. Нещасна жінка знепритомніла.

"Покладіть графиню в постіль",— холодно звелів чоловік.

Передбачаючи, що має статися, він налаштував дружині пастку. В мерію він просто написав записку, а по ювеліра послав. Коли Дювів'є прийшов, у кімнаті вже навели лад.

"Дювів'є,— звернувся до нього граф,— ви купували розп'яття у якогось іспанця, з тих, що проходили тут торік?"

"Ні, пане, не купував".

"Гаразд, дякую вам,— мовив пан де Мерре, кинувши на дружину погляд, сповнений ненависті.— Жане,— звернувся він до свого довіреного слуги,— ви подаватимете мені їсти в кімнату пані де Мерре. Вона хвора, і я залишуся при ній, поки вона одужає".

Невблаганний вельможа цілих двадцять днів не виходив із дружининої спальні.

В перший час, коли в замурованій комірчині ще чулося шарудіння, Жозефіна не раз поривалася кинутись до чоловіка і благати, щоб він зглянувся на нещасного, але граф щоразу казав, не даючи їй розкрити рота:

"Ви присяглися на розп'ятті, що там нікого нема".

Коли Б'яншон замовк, усі жінки підвелися з-за столу, і це розвіяло чари моторошного жаху, в якому тримав їх оповідач. І все ж не одну з них пройняло крижаним холодом від його останніх слів.

Париж, червень 1839-1842 рр.

==========

Примітки

склала Олена Алексєєнко

Оповідання "Другий силует жінки" вперше опубліковано 1842 р. в другому томі першого видання "Людської комедії". До нього ввійшли фрагменти з ранніх творів Бальзака, які вже друкувались, але не були включені до "Людської комедії": уривок з оповідання "Бесіда між одинадцятою вечора і північчю" і початок нарису "Світська жінка". В 1845 р. оповідання вийшло окремим виданням під назвою "Перші пригоди світського лева".

Об'єднання в "Другому силуеті жінки" різних за часом написання текстів зумовило деяку еклектичність твору. За формою оповідання — невимушена бесіда кількох співрозмовників, які зібрались у салоні мадмуазель де Туш. Серед них чимало персонажів, знайомих читачеві з інших творів Бальзака: барон Нусінген, Фелікс де Ванденес та інші. Виникає те особливе відчуття обізнаності з тлом дії, яке надає творам Бальзака неповторної привабливості. Різні за стилем сюжетні мотиви, таким чином, вводяться в оповідання-обрамлення.

Характерне для оповідання і химерне поєднання романтичних та реалістичних мотивів. У традиціях романтичної естетики, вплив якої зберігається не лише в ранніх творах Бальзака, написано, наприклад, історію згубного кохання графині де Мерре. Це маленька драма, яка закінчується катастрофою, до якої героїв призводять їхні пристрасті.

Інший настрій притаманний розповіді про перше кохання де Марсе. Життєвий матеріал інтерпретується тут в дусі реалістичного мистецтва. Власне, тема приреченості кохання не змінюється. Але не шалені пристрасті, а неспроможність героїв до справжніх почуттів, їхній егоїзм та себелюбство ведуть до негативної розв'язки.

Сприйняття цього фрагмента буде неповним без знайомства з оповідачем де Марсе, образ якого подано в двох іпостасях — впливового міністра, який згадує про своє кохання до Шарлотти, і закоханого героя вставного оповідання. Граф Анрі де Марсе — один із постійних героїв Бальзака. В "Другому силуеті жінки" зображено лише становлення героя, його прощання з юнацькими ілюзіями, позбавлене, проте, надмірного драматизму. Більш докладно передісторію де Марсе зображено в "Дівчині з золотавими очима", де розповідається про кохання молодого денді до Пакіти Вальдес. Про те, як герой заклав фундамент своєї кар'єри, довідуємося з інших творів Бальзака. Поступово де Марсе перетворюється на безпринципного кар'єриста, який засвоїв буржуазну мораль принципу вигоди. Він стає коханцем герцогині де Мофрез ("Музей старожитностей") і Дельфіни Нусінген. В романі "Батько Горіо" героя вже називають впливовим міністром. Де Марсе — клієнт Сезара Біротто ("Сезар Біротто"), друг і покровитель шанолюбців Растіньяка і де Трая ("Комедіанти, які самі того не знають"). Це один із найвпливовіших політичних діячів Липневої монархії ("Секрети княгині де Кадіньян"). Свою блискучу кар'єру герой завершує президентом королівської Ради ("Темна справа").

1. Луї Філіпп (1773-1850) — французький король (1830-1848). Представник молодшої лінії династії Бурбонів. Проголошений королем після Липневої революції 1830 р. Скинутий революцією 1848 р.

2. А з липня 1830 року таких жінок у Парижі... — тобто з часів Липневої буржуазної революції.

3. ...як дельфін у Лафонтеновій байці.— В байці Лафонтена "Мавпа і дельфін" розповідається про дельфіна, який помилково замість людини врятував мавпу.

4. Талейран Шарль Моріс, князь (1754-1838) — політичний і державний діяв Франції. Міністр закордонних справ у 1797-1799 рр. за часів Директорії і в 1799-1807 у період Консульства та імперії Наполеона I.

Меттерніх Клеманс Венцель Лотар, князь (1773-1859) — австрійський державний діяч і дипломат. Один із організаторів і керівників Священного союзу.

5. Рішелье Арман Жан дю Плессі (1585-1642) — французький державний діяч, кардинал з 1622 р., герцог з 1631р. Був ідеологом абсолютизму.

6. Кончіно Кончіні, маршал Анкр — чоловік фаворитки Марії Медічі Леонори Галіган. Коли після смерті Генріха IV Марія Медічі стала повновладною правителькою держави, Кончіні було призначено першим камергером, маршалом Франції тощо. Вбитий внаслідок змови придворних.

7. Пітт Уільям (1759-1806) — державний діяч Великобританії. Був одним з організаторів коаліції європейських держав проти революційної, а згодом — наполеонівської Франції.

8. "Пісня над Піснями" — збірка давньоєврейських ліричних пісень, яку включено до канону іудейської Біблії.

9. ...листи Клариси...— Клариса — героїня епістолярного роману англійського письменника Семюеля Річардсона (1689-1761) "Клариса Гарлоу, або Історія молодої леді".

10. Малібран Марія-Фелісіте (1808-1836) — славетна французька співачка, іспанка за походженням.

11. ...хартія Людовіка Вісімнадцятого — Людовік XVIII (1755-1824) — король Франції в 1814-1815 рр. і в 1815-1824 рр. Спочатку вів поміркована політику. 4 червня 1814 р. Людовік XVIII був змушений підписати Конституційну хартію. За конституцією влада короля обмежувалася двома палатами: палатою перів і палатою депутатів.

12. ...не врахував усіх наслідків Кодексу...— Мається на увазі кодекс Наполеона I, французький цивільний кодекс, прийнятий в 1804 р. Відображав правові погляди буржуазії. Офіційна назва — Цивільний кодекс.

13. Монморансі — стародавній дворянський французький рід, відомий з X ст.

14. Мнемосіна — в античній міфології богиня пам'яті, мати дев'яти муз.

15. ...вулиця Ріволі...— одна з вулиць стародавнього кварталу Маре, розташована на правому березі Сени. З'єднує площу Згоди з площею Бастілії.

16. Панорама — пасаж зі скляним дахом, розташований в центрі Парижа.

Церква Святої Магдалини — споруджена в 1806 р. архітектором Міньйоном як храм Перемоги і в 1832 р. перетворена на церкву.

17. Вулиця Фобур-Сент-Оноре — одна із стародавніх вулиць Парижа. Її забудову розпочали ще в XIV ст. Багата архітектурними пам'ятками.

18. Площа Людовіка П'ятнадцятого — тепер площа Згоди. Створена архітектором Ж. А. Габрієлем у 1755-1763 рр.

19. ...денна Беатріче...— натяк на історію кохання славетного італійського поета Данте Аліг'єрі до Беатріче, яка стала музою поета.

20. Поццо ді Борго Карл Андрій (1764-1824) — корсиканець, який довгий час був на службі російського уряду. Після Реставрації його призначено російським посланником у Парижі.

21. Дезе Луї-Шарль (1768-1800) — французький генерал. Брав участь у єгипетській експедиції Наполеона, в його італійському поході. Загинув у битві під Маренго.

22. Фуше Жозеф (1759-1820) — французький політичний діяч. У період Директорії, консульства та імперії обіймав дипломатичні посади, був міністром поліції, хитра і безпринципна людина.

23. Сорель Агнеса (1409-1450) — фаворитка французького короля Карла VII.

24. Тальйоні Марія (1804-1884) — відома італійська балерина.

25. Камарго Анна Марія (1710-1770) — відома французька балерина.

26. Сент-Юберті Анна Антуанетта (1756-1812) — французька співачка.

27. ...пані Рекам'є — Жюлі Аделаїда де Рекам'є (1777-1849) — в її салоні в період Наполеонівської імперії і Реставрації збиралися політичні діячі, письменники і вчені.

28. ...пані де Севіньє — Севіньє Марія де Рабютен-Шанталь (1626-1696) — французька письменниця. Набула популярності своїми опублікованими листами до дочки, в яких розповідала про життя Парижа часів Людовіка XIV.

29. ...у Шарля Нодьє про фантастичну постать полковника Уде...— Полковник Уде зображений французьким письменником-романтиком Шарлем Нодьє (1780-1844) в "Історії таємних товариств".

30. ...з армії принца Євгенія... — Мова йде про пасинка Наполеона I Євгенія Богарне (1781-1824). В 1805-1814 рр.— віце-король Італії.

31. ...підкову Редгонтлетового коня...— Редгонтлет — герой однойменного роману Вальтера Скотта.

32. Шамфор Нікола Себастьєн Рок (1741-1794) — французький письменник. Тривалий час записував дотепи, афоризми та анекдоти. Частково опубліковані під назвою "Максими і думки. Характери і анекдоти" (1795).

33. ...оселю Атрідів...— Атріди — за міфологією сини Атрея, Агамемнон і Менелай. За злочин Атрея, вбивство дітей його брата Тієста, рід Атрідів був приречений богами на великі злигодні.

34. ...мов рука Командора на плече Дон Жуана...— натяк на епізод із стародавньої легенди про Дон Жуана, за мотивами якої створив свою комедію "Дон Жуан" Жан Батіст Мольєр.

35. ...чому дядько Тобі з такою радістю сідав за допомогою Тріма на свого бойового коня...— Дядько Тобі і його слуга Трім — персонажі з роману Л. Стерна (1713-1768) "Життя і погляди Трістрама Шенді, джентльмена" (1760-1767).

36. ...роман у стилі Анни Радкліф...— Радкліф Анна (1764-1823) — англійська письменниця, представниця готичного роману. Найбільш відомі романи А. Радкліф "Удольфські таємниці" (1794) та "Італієць" (1797).

37. Тенеріс (Тенірс) Давід (1610-1690) — фламандський художник-жанрист. Малював ідилічні сцени з сільського життя.

38. Бертран Анрі Грасьєн, граф (1773-1844) — французький генерал. Під час Єгипетської експедиції Наполеона I отримав звання бригадного генерала. Під Аустерліцем став генерал-ад'ютантом Наполеона I.

39. Деказ Луї, герцог (1819-1886) — за часів Луї-Філіппа був повноважним представником в Мадріді і Ліссабоні. Після революції 1848 р. став впливовим діячем орлеанської партії.